

บทที่ ๔

แนวทางการประยุกต์หลักธรรมในการปลูกฝังจริยธรรม

แก้ปัญหาจริยธรรมของแม่คนเดียว

จากการศึกษาในบทที่ ๒ เห็นได้ว่า ปัญหาที่เกิดขึ้นในครอบครัวแม่คนเดียว ล้วนมาจากการที่ผู้เป็นแม่ขาดความรู้ความเข้าใจในการปฏิบัติตนในด้านการดำเนินชีวิต ซึ่งได้สะท้อนออกมาให้เห็นในรูปของปัญหา ๓ ด้าน คือ ด้านเศรษฐกิจและการเงิน ด้านความสัมพันธ์ระหว่างแม่ลูก และด้านการอบรมเลี้ยงดู ด้วยเหตุนี้ จึงทำให้ผู้วิจัยเกิดความสนใจที่จะศึกษาหาแนวทางในการนำหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา มาประยุกต์ใช้กับการดำเนินชีวิตของแม่คนเดียวใน ๓ ด้านข้างต้น เพื่อจะได้นำไปปลูกฝังจริยธรรมหรือหลักการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องให้แก่บุตรธิดาของตนเองต่อไป

ในการเก็บข้อมูลเพื่อศึกษาแนวทางการประยุกต์หลักธรรมในการปลูกฝังจริยธรรมแก่บุตรธิดาของแม่คนเดียว ผู้วิจัยเลือกใช้วิธีการสัมภาษณ์ประวัติชีวิต (Life history approach) ของผู้ให้ข้อมูลหลัก (key informant) ซึ่งในที่นี้ หมายถึง แม่ในครอบครัวแม่คนเดียวที่ได้สุ่มมาเป็นกลุ่มตัวอย่างศึกษาจำนวน ๗ ราย โดยให้แม่ตัวอย่างแต่ละรายเล่าประสบการณ์ของตนเองใน ๒ ประเด็น คือ การดำเนินชีวิตทางด้านเศรษฐกิจและการเงิน ด้านความสัมพันธ์ระหว่างแม่ลูก และด้านการอบรมเลี้ยงดูลูก และการทำหน้าที่ของแม่ทางด้านให้การดูแลและเลี้ยงดู ให้การอบรมสั่งสอน และการประพฤติตนให้เป็นแบบอย่าง เพื่อนำข้อมูลเหล่านั้นมาวิเคราะห์และหาแนวทางการประยุกต์หลักธรรมในการปลูกฝังจริยธรรมให้แก่บุตรธิดาของแม่คนเดียวเป็นลำดับไป

รายชื่อกลุ่มตัวอย่าง ทั้ง ๗ ราย สำหรับการวิจัยนี้ มีดังนี้

๑. นางกาญจนา	พรหมสาขา ณ สกลนคร
๒. นางณัฐ	จันทร์หนองษ์
๓. นางสาวลักษณ์	อเนกพูลลาภ
๔. นางดารณี	ชาโตทัย
๕. นางวรรณภา	แก้วบัวดี
๖. นางผ่องแผ้ว	เสียมงาม
๗. นางซัชชลัยย์	อดิชัยวิทิต

๔.๑ สภาพปัญหาของแม่ในครอบครัวแม่คนเดียวจากการสัมภาษณ์กลุ่มตัวอย่าง

จากการสัมภาษณ์กลุ่มตัวอย่าง ๗ ราย พบว่า แม่แต่ละรายเมื่อเข้ามาอยู่ในครอบครัวแม่คนเดียว มักจะประสบปัญหาไม่ด้านใดก็ด้านหนึ่งหรือมากกว่า ใน ๓ ด้าน คือ ปัญหาด้านความสัมพันธ์กับลูก ปัญหาด้านเศรษฐกิจการเงิน และปัญหาด้านการอบรมเลี้ยงดู ซึ่งสอดคล้องกับรายงานการวิจัยของสถาบันแห่งชาติเพื่อการพัฒนาเด็กและครอบครัว มหาวิทยาลัยมหิดล ปี พ.ศ. ๒๕๕๒ ว่า ปัญหาทางด้านความสัมพันธ์กับลูก เป็นปัญหาที่ผู้เป็นแม่ในครอบครัวแม่คนเดียวเผชิญมากที่สุด (ร้อยละ ๔๔.๗) รองลงมา คือ ปัญหาทางด้านเศรษฐกิจการเงินและรายได้ (ร้อยละ ๓๗) และปัญหาทางด้านการเลี้ยงดูลูก (ร้อยละ ๑๑.๗)^๑ สำหรับปัญหาที่พบในกลุ่มตัวอย่าง จะมีรายละเอียดดังนี้

๔.๑.๑ ปัญหาด้านความสัมพันธ์กับลูก

ปัญหาด้านความสัมพันธ์ระหว่างแม่และลูก เป็นปัญหาที่ ๔ รายในกลุ่มตัวอย่างกล่าวว่า เพิ่งมาหนักใจเมื่อต้องมาอยู่ด้วยกันตามลำพังกับลูก โดย ๒ ใน ๔ ราย ให้เหตุผลในการทำงานเดียวกันว่า แต่ก่อนไม่ค่อยได้ดูแลลูกเอง จะมีสามีหรือพี่เลี้ยงดูแลให้ พอขาดพ่อ ลูกจึงไม่เชื่อฟังแม่ และมีปฏิกิริยาก้าวร้าวกับแม่ ดังบทสัมภาษณ์ของกลุ่มตัวอย่างรายหนึ่งว่า

ช่วงลูกเรียนประถม ต้องเข้าเวรตอนเย็น สามีจะดูแลลูกให้ ลูกจึงสนิทกับพ่อมากกว่าแม่ รู้สึกไม่ดีตรงนี้. . . หลังจากพ่อเสียชีวิต ลูกเริ่มคิดมาก อยากเรียนต่อ ไปสอบที่ไหนก็ไม่ผ่าน จึงเริ่มมีปฏิกิริยาต่อต้านแม่ คิดแต่เรื่องที่แม่ไม่มีเวลาให้เขาตอนเด็ก ทำให้เขาเรียนหนังสือไม่ได้ เด็กเริ่มสับสน ก้าวร้าวกับแม่มากขึ้น แม่ลูกเริ่มพูดไม่รู้เรื่อง^๒

ส่วนปัญหาด้านความสัมพันธ์ระหว่างแม่และลูกที่พบในกลุ่มตัวอย่างอีก ๒ ราย จะมีลักษณะอีกอย่าง คือ ผู้เป็นแม่ไม่ค่อยได้อยู่บ้านดูแลลูกเหมือนแต่ก่อน เพราะต้องออกไปทำงานนอกบ้าน แม่ลูกเริ่มเหินห่างกัน ทำให้ไม่เข้าใจกัน ดังการให้สัมภาษณ์ของแม่รายหนึ่งในกลุ่มนี้ว่า “หลังพ่อเสีย ลูกสาวคนเล็กเริ่มไม่ยอมไปโรงเรียน ชอบเล่นกีตาร์ แม่ดู ก็หนีออกจากบ้าน แม่เป็นห่วง ก็ไปตามที่บ้านเพื่อน. . . แม่ไม่มีเวลาให้ลูก เพราะไปทำงานกลับบ้านดึก ไม่ค่อยพูดคุยกับลูก”^๓

ในอีกด้านหนึ่ง ถึงแม้ครอบครัวจะเกิดวิกฤตปัญหากลายเป็นครอบครัวแม่คนเดียว หากผู้เป็นแม่ยังคงทำหน้าที่ดูแลและอบรมสั่งสอนลูกอยู่อย่างสม่ำเสมอตั้งแต่เริ่มแรก ความสัมพันธ์ระหว่าง

^๑ สาวิตรี ทยานศิลป์, บทความ เรื่อง “ความสัมพันธ์ในครอบครัว”, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : http://www.cf.mahidol.ac.th/clips/media/in_family.pdf [๒๑ ตุลาคม ๒๕๕๕].

^๒ สัมภาษณ์ คุณเสาวลักษณ์ อเนกพูลลาภ, ๑๐ พฤษภาคม ๒๕๕๗.

^๓ สัมภาษณ์ คุณกาญจนา พรหมสาขา ณ สกลนคร, ๔ มิถุนายน ๒๕๕๗.

แม่และลูกก็จะดำเนินไปในทิศทางที่ดี โดยไม่ได้รับผลกระทบแต่อย่างใด ในกลุ่มตัวอย่าง พบแม่ในลักษณะนี้ ๓ ราย โดยรายหนึ่งได้กล่าวในบทสัมภาษณ์ว่า

พอดกเย็น พี่ทำกับข้าวเสร็จ ก็ทานข้าวกัน พี่จะนั่งชานข้าง ทานข้าวกันไป พี่ก็จะถามลูกว่า วันนี้ไปโรงเรียน ทำอะไรบ้าง คุณครูสอนอะไรบ้าง มาเล่าให้แม่ฟังหน่อย. . .ตอนพ้อมีชีวิตอยู่ ก็จะทำวิธีนี้. . .ช่วงเป็นแม่เลี้ยงเดี่ยว พวกเราแม่ลูกที่สนิทกันอยู่แล้วก็ยังสนิท^๔

สรุปความได้ว่า ปัญหาด้านความสัมพันธ์กับลูก ถ้าพิจารณาโดยรวม คือ พบ ๔ รายในกลุ่มตัวอย่างทั้งหมด ๗ ราย ก็ยังถือว่าเป็นปัญหาน่าหนักใจสำหรับแม่ในครอบครัวแม่คนเดียว ซึ่งความสัมพันธ์ที่ไม่ดีนี้ ถ้าผู้เป็นแม่ไม่พยายามหาทางแก้ไข ก็อาจมีผลกระทบต่อลูกในระยะยาวได้

๔.๑.๒ ปัญหาด้านเศรษฐกิจและการเงิน

การเปลี่ยนแปลงที่เห็นเด่นชัดที่สุดหลังจากกลายเป็นครอบครัวแม่คนเดียว คือ รายได้ในการดูแลเลี้ยงครอบครัวลดลง ซึ่งสร้างปัญหาความยากจนตามมาได้ สอดคล้องกับที่เมดนิค (Mednick) กล่าวไว้ว่า แม่ที่เลี้ยงดูลูกโดยลำพังคนเดียวจะมีความยากจนกว่าแม่ที่ยังอยู่กับสามี ถึงสองเท่าครึ่ง^๕ ในกลุ่มตัวอย่าง ๗ ราย แม่ทุกรายต่างยอมรับว่า ปัญหาด้านการเงินเป็นปัญหาอันดับแรกที่ทำให้พวกเขารู้สึกว่าต้องเป็นผู้เลี้ยงดูลูกเพียงลำพังคนเดียว แต่เพื่อความอยู่รอดของครอบครัว พวกเขาก็ได้พยายามปรับตัวในด้านการหารายได้ให้เข้ากับสภาพใหม่ของครอบครัว ด้วยวิธีการต่างๆ ดังนี้

๑. ฝ่าฟันอุปสรรคที่เป็นปัญหาต่อการเลี้ยงชีพ

ปัจจัยที่เป็นอุปสรรคต่อการทำงานเพื่อหารายได้ของแม่ในกลุ่มตัวอย่าง ได้แก่

(๑) ความยากลำบากในการหางานทำ

มีค่านิยมและทัศนคติที่ว่า ผู้ชายต้องเป็นผู้นำและเป็นผู้หาเงินมาเลี้ยงครอบครัว ส่วนผู้หญิงทำหน้าที่รับผิดชอบงานในบ้านและดูแลลูกๆ ซึ่งค่านิยมนี้ ทำให้ผู้หญิงต้องพึ่งพาผู้ชายในขณะที่ยังเป็นสามีภรรยาอยู่ แต่ถ้าเกิดเหตุการณ์ที่สามีจากไป ผู้หญิงก็หมดที่พึ่ง ต้องออกไปหางานทำนอกบ้าน ความที่ไม่เคยทำงาน และส่วนใหญ่มีการศึกษาน้อย ทำให้หางานทำไม่ค่อยได้ ถึงแม้จะมีงานทำ ก็มักเป็นงานที่ให้ค่าแรงต่ำ เป็นงานชั่วคราว และไม่มีความมั่นคง ในกลุ่มตัวอย่าง พบว่า มีแม่รายหนึ่ง (คุณกาญจนา) ที่ต้องดิ้นรนหางานทำเพื่อนำเงินมาจุนเจือเลี้ยงดูลูก

^๔ สัมภาษณ์ คุณณัฐ จันทร์หนูหงษ์, ๑๙ มิถุนายน ๒๕๕๗.

^๕ Herbert and Irene Goldenberg, **Family Therapy : Overview**, (California : Wadsworth/Thomson Learning, 2000), p.128.

๓ คนหลังจากที่สามีเสียชีวิตไป เนื่องจากจบการศึกษาแค่ประมปีที่ ๔ และยังไม่เคยทำงานหลังมีครอบครัวแล้ว ทำให้เธอได้แต่ทำงานที่ให้ค่าแรงไม่มากนัก เช่น เป็นช่างตัดเสื้อ และ ช่างทำผม ความสุขสบายที่เคยมีตอนสามียังมีชีวิตอยู่จึงต้องเปลี่ยนไป กลายเป็นต้องทำงานแบบหาเช้ากินค่ำเพื่อความอยู่รอดของครอบครัว

(๒) การทำบทบาทควบคู่ของการเป็นพ่อและแม่ในเวลาเดียวกัน

ในครอบครัวแม่คนเดียว ผู้เป็นแม่ต้องทำหน้าที่รับผิดชอบทุกอย่าง กล่าวคือ ดูแลเลี้ยงดูลูก รับผิดชอบงานบ้าน และออกไปทำงานเพื่อหาเงินมาจุนเจือครอบครัว ซึ่งความพยายามที่จะทำหน้าที่หลายๆอย่างของแม่คนเดียวนั้น โกลด์เด็นเบอร์ก (Goldenberg) กล่าวว่า เป็นการแสดงบทบาทที่เกินกำลังตัวเอง^๖ และในระหว่างที่แสดงบทบาทหลายๆอย่างนี้ อาจเกิดความขัดแย้งกันและกันอยู่ ที่เรียกว่า ความขัดแย้งระหว่างบทบาท (Inter-role Conflict)^๗ ดังนั้น ถ้าพิจารณาบทบาทของแม่คนเดียว ในด้านการเลี้ยงดูลูก และการทำงานเพื่อหารายได้ไปพร้อมๆกัน เห็นได้ว่า เป็นบทบาทที่ขัดแย้งกัน ซึ่งสอดคล้องกับ การวิจัยของอัจฉรา ยอดเพชร ที่พบว่า ร้อยละ ๔๔ ของหญิงที่ถูกสามีละทิ้ง มีปัญหาในการเลี้ยงดูลูกมาก เนื่องจาก มีลูกที่ยังเล็กอยู่ และไม่สามารถจะฝากใครเลี้ยงดูได้ จะจ้างผู้อื่นเลี้ยงก็ไม่มีความสามารถพอ เนื่องจากมีรายได้เพียงเล็กน้อย จะเลี้ยงด้วยตัวเอง ก็มีความยุ่งยาก เป็นอุปสรรคต่อการทำงาน^๘

ในกลุ่มตัวอย่างศึกษาทั้งหมด พบว่า มี ๒ รายที่หลังจากที่สามีจากไป โดยรายหนึ่งเพราะการหย่าร้าง (คุณวรรณภา) และอีกรายเพราะเสียชีวิต(คุณเสาวลักษณ์) ทำให้พวกเธอเจอปัญหาและอุปสรรคที่ว่า ถ้ายังทำงานในอาชีพเดิมอยู่ ก็จะไม่มีการดูแลลูกให้ จึงได้ตัดสินใจเปลี่ยนอาชีพใหม่ที่ทำให้ความคล่องตัวในการทำหน้าที่ ทั้งสองอย่างควบคู่กันไปได้ ดังบทสัมภาษณ์ตอนหนึ่งของ คุณเสาวลักษณ์ว่า “ส่วนการงาน ต้องลาออกจากราชการเพราะไม่มีใครช่วยดูแลลูก. . . ตัดสินใจลาออกจางานมาทำธุรกิจส่วนตัวคือทำขนมขาย”^๙

^๖ Ibid, p.129

^๗ รุจา ภูไพบูลย์, การพยาบาลครอบครัว แนวคิดทฤษฎีและการนำไปใช้, (ขอนแก่น : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ขอนแก่นการพิมพ์, ๒๕๓๗), หน้า ๗๔.

^๘ อัจฉรา ยอดเพชร, “การศึกษาปัญหาผู้หญิงถูกสามีละทิ้ง ซึ่งมาขอรับความช่วยเหลือจากงานสงเคราะห์ครอบครัว กองสังคมสงเคราะห์ สำนักสวัสดิการกรุงเทพมหานคร”, วิทยานิพนธ์สังคมสงเคราะห์ศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๐), หน้า ๕๘.

^๙ สัมภาษณ์ คุณเสาวลักษณ์ อนุกุลพลลาภ, ๑๐ พฤษภาคม ๒๕๕๗.

๒. หาแหล่งการเงินที่ให้ความช่วยเหลือครอบครัว

สถานการณ์ในครอบครัวแม่คนเดียวแต่ละครอบครัวจะมีระดับความยากลำบากมากน้อยแตกต่างกันไป ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่ง คือ ที่มาของแหล่งการเงินที่ครอบครัวจะนำไปใช้จ่ายเพื่อการดำรงชีวิตในสังคมต่อไป ในกรณีกลุ่มตัวอย่างทั้งหมด ๗ ราย แหล่งการเงินที่ให้ความช่วยเหลือครอบครัวแม่คนเดียว ที่จะศึกษามี ๒ ประเภท คือ

(๑) แหล่งการเงินภายในครอบครัว

ถ้าพิจารณา จากกลุ่มตัวอย่างที่ศึกษา จะพบว่า แหล่งการเงินภายในครอบครัวที่สำคัญ คือ มาจากผู้เป็นแม่ในครอบครัวแม่คนเดียว เนื่องจากแหล่งเงินที่ครอบครัวได้มานั้น มาจากการทำงานด้วยน้ำพักน้ำแรงของผู้เป็นแม่นั่นเอง หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่า มาจากความสามารถของผู้เป็นแม่ในการทำมาหากินเลี้ยงครอบครัวได้อย่างมั่นคงและเป็นอิสระจากการไปกู้หนี้ยืมสินจากบุคคลอื่น อันเป็นการพึ่งพาตัวเองในทางเศรษฐกิจอย่างแท้จริง

ในกลุ่มตัวอย่าง พบว่า มีแม่ ๒ ราย คือ คุณเสาวลักษณ์ และคุณณัฐ ที่มีศักยภาพและความสามารถในการพึ่งพาตัวเองทางเศรษฐกิจสูงกว่ารายอื่นๆ เพราะตั้งแต่เริ่มเป็นแม่ในครอบครัวแม่คนเดียวมา ไม่เคยไปขอความช่วยเหลือทางการเงินกับญาติพี่น้องหรือกู้ยืมเงินจากบุคคลอื่นเลย ทั้งนี้ อาจเป็นเพราะกลุ่มตัวอย่างทั้ง ๒ รายนี้ มีคุณสมบัติเฉพาะตัวบางประการที่น่าพาให้พวกเธอและลูกๆ ผ่านพ้นวิกฤตด้านการเงินไปได้ เช่น มีความขยันและความอดทน ในการทำมาหากิน รู้จักประหยัดและอดออม มีวินัยในการใช้จ่าย และมีคติข้อคิดในการดำเนินชีวิต ส่วนกลุ่มตัวอย่างอีก ๕ ราย ถึงแม้จะมีความจำเป็นต้องอาศัยแหล่งการเงินจากภายนอกครอบครัวในช่วงต้นๆก็ตาม แต่หลังจากปรับตัวได้แล้ว กลุ่มตัวอย่างทุกรายก็สามารถพึ่งพาตัวเองได้เช่นกัน

(๒) แหล่งการเงินภายนอกครอบครัว

เมื่อมีปัญหาเกิดขึ้นในครอบครัว โดยเฉพาะปัญหาทางด้านเศรษฐกิจ หากไม่สามารถแก้ปัญหาด้วยตัวเองแล้ว ก็จำเป็นต้องพึ่งพาหาแหล่งช่วยเหลือจากภายนอกครอบครัว ซึ่งส่วนใหญ่จะได้รับความช่วยเหลือเกื้อกูลจากบุคคลที่มีความสนิทสนมใกล้ชิดกับครอบครัว ดังเช่น พ่อแม่ พี่น้อง ญาติ เพื่อนฝูง และนายจ้าง หากแยกประเภทบุคคลเหล่านี้ ก็จะได้เป็น ๒ กลุ่ม ได้แก่ เครือญาติ และเพื่อนฝูงและนายจ้าง

ก) เครือญาติ

ถึงแม้หญิงที่แต่งงานแล้ว จะมีหน้าที่ต้องไปดูแลสมาชิกในครอบครัวใหม่ แต่ตามความเป็นจริงแล้ว พวกเธอก็ยังคงไปมาหาสู่กับครอบครัวเดิมอยู่ เมื่อเป็นเช่นนี้ เวลาเกิดวิกฤตปัญหาขึ้น ก็มักจะได้รับความช่วยเหลือหรือขอความช่วยเหลือ พ่อแม่พี่น้องของตนเอง เป็นอันดับแรก จากการศึกษาครั้งนี้ พบว่า กลุ่มตัวอย่างที่เป็นแม่คนเดียว มี ๓ ราย ที่ได้รับความช่วยเหลือจากครอบครัวเดิม แต่ลักษณะของการช่วยเหลืออาจมีความแตกต่างกันไป เช่น กรณีของ

คุณกาญจนา ญาติจะช่วยในด้านให้ทุนการศึกษากับลูก ส่วนคุณวรรณภา และคุณผ่องแผ้ว ทางญาติพี่น้องจะรับกลับไปอยู่ด้วยและให้ช่วยงานค้าขายของครอบครัว

ข) เพื่อนฝูงและนายจ้าง

นอกจากนั้น ยังมีหลายครอบครัว ที่ได้รับความช่วยเหลือจากเครือข่ายประคับประคอง (support network) ซึ่งหมายถึง บุคคลภายนอกที่มีความสัมพันธ์ที่ดีกับครอบครัว และคอยให้ความช่วยเหลือประคับประคองในยามที่ต้องเผชิญภาวะวิกฤต^{๑๐} จากกลุ่มตัวอย่างศึกษา เห็นได้ว่า เครือข่ายประคับประคองนั้น หมายถึง เพื่อนฝูง และ นายจ้าง ดังเช่น คุณเสาวลักษณ์ ที่ได้รับกำลังใจและความช่วยเหลือทางการเงินในช่วงต้นๆจากเพื่อนสามี และคุณชัชชลชัย ก็เช่นเดียวกัน ก็ได้รับความช่วยเหลือจากนายจ้าง ทางด้านให้ทุนการศึกษาแก่ลูกชาย

โดยทั่วไป เมื่อสามีภรรยาหย่าร้างกัน ทางฝ่ายสามี หรือพ่อของลูกๆ มักไม่มีบทบาทในการสนับสนุนเกื้อกูลครอบครัวแม่คนเดียว แต่ในกลุ่มตัวอย่างที่ศึกษา พบว่า มีรายหนึ่ง (คุณดารณี) ที่สามียังคงคอยให้ความช่วยเหลือครอบครัวอยู่ โดยจะเป็นผู้จ่ายค่าเล่าเรียนให้แก่ลูกสาวมาโดยตลอด ซึ่งเป็นการแบ่งเบาภาระให้กับแม่คนเดียวรายนี้ได้มาก

สรุปความได้ว่า ถึงแม้ปัญหาอันดับแรกๆที่แม่ในครอบครัวแม่คนเดียวต้องเผชิญ คือปัญหาด้านการเงิน แต่จากการสัมภาษณ์กลุ่มตัวอย่าง ๗ ราย พบว่า เมื่อประสบปัญหา แม่แต่ละรายมิได้อยู่เฉยเพื่อรอคอยความช่วยเหลือจากผู้อื่นเพียงอย่างเดียว หากได้พยายามทำทุกวิถีทางเพื่อหารายได้มาจุนเจือครอบครัว ถึงแม้ในช่วงแรกๆต้องประสบกับอุปสรรคมากมาย แต่ในที่สุดแม่ส่วนใหญ่ก็สามารถนำพาครอบครัวให้พ้นวิกฤตไปได้ อย่างไรก็ตาม มีแม่หลายรายที่แม้จะพ่วงกับการทำมาหากิน จนลืมนดูแลเอาใจใส่ลูกที่บ้าน ทำให้เกิดปัญหาด้านความสัมพันธ์ระหว่างแม่และลูกขึ้น ดังที่ได้กล่าวแล้วในหัวข้อ ๔.๑.๑ และตามมาด้วยปัญหาด้านการอบรมเลี้ยงดู ซึ่งจะศึกษาจากกลุ่มตัวอย่างในหัวข้อต่อไป

๔.๑.๓ ปัญหาด้านการอบรมเลี้ยงดู

การอบรมเลี้ยงดูลูก เป็นอีกภารกิจหนึ่งที่แม่คนเดียวส่วนใหญ่มีความกังวลมาก เพราะเมื่อครอบครัวขาดผู้เป็นพ่อไป ลูกต้องตกอยู่ในความดูแลของแม่เพียงฝ่ายเดียว แต่ด้วยสถานการณ์ของความเป็นแม่ที่ปรารถนาเห็นลูกของตนเติบโตมาเป็นคนดี และสามารถพึ่งพาตัวเองได้ แม่แต่ละคนจึงพยายามใช้วิธีการต่างๆในการอบรมสั่งสอนลูก ซึ่งในทางปฏิบัติ ผลออกมาอาจไม่ได้ตรงตามที่คาดหวัง

^{๑๐} อุมพร ตรังคสมบัติ, *จิตบำบัดและการให้คำปรึกษาครอบครัว*, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทเฟื่องฟ้าพรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๑), หน้า ๖๗.

ไว้ ดังนั้น ในลำดับต่อไป จะมาดูว่า แม่ในกลุ่มตัวอย่างใช้วิธีในการอบรมเลี้ยงดูลูกอย่างไร และมีปัญหาหรือไม่อย่างไร โดยจะพิจารณาจากลักษณะการอบรมเลี้ยงดู ๓ แบบ ดังนี้

๑. การอบรมเลี้ยงดูแบบอิสระเชิงควบคุม

เป็นการอบรมเลี้ยงดูที่ผู้ใหญ่ (แม่) จะให้อิสระกับเด็กในการตัดสินใจเกี่ยวกับตัวเอง เพื่อให้เด็กช่วยตัวเอง โดยผู้ใหญ่จะควบคุมดูแลอยู่ห่างๆ^{๑๑} ผู้เป็นแม่ที่ใช้วิธีการอบรมเลี้ยงดูเด็กในลักษณะนี้ จะต้องเป็นแม่ที่ดูแลเอาใจใส่ลูกด้วยตัวเองมาโดยตลอด พูดคุยกับลูกอย่างสม่ำเสมอ โดยเปิดโอกาสให้เขาได้แสดงความคิดเห็นหรือเล่าในสิ่งที่ประสบมา ในขณะเดียวกัน แม่ก็ต้องรับฟังลูก และพร้อมที่จะเป็นที่ปรึกษาและให้คำแนะนำยามลูกประสบปัญหา การอบรมเลี้ยงดูในลักษณะนี้มีพบในกลุ่มตัวอย่าง ๓ ราย โดยกลุ่มตัวอย่างรายหนึ่ง (คุณณัฐ) จะใช้วิธีให้ลูกเล่าเรื่องราวต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในโรงเรียนให้ฟัง แล้วสอดแทรกการสอนเข้าไปในเรื่องที่เขาเล่ามา ซึ่งเป็นการสอนให้เด็กได้เรียนรู้จากประสบการณ์ตรงของตัวเอง ส่วนกลุ่มตัวอย่างอีกราย (คุณวรรณภา) ได้กล่าวในบทสัมภาษณ์ว่า “การสอนลูกต้องเปิดใจให้ลูกพูดก่อน ฟังเขาก่อนแล้วค่อยอธิบายให้เขาฟังทีหลัง”^{๑๒}

อย่างไรก็ตาม ถึงแม้แม่ในกลุ่มตัวอย่างข้างต้น จะเลี้ยงดูแบบเป็นกันเองกับลูกก็ตาม แต่ทุกรายก็ไม่เคยตามใจลูก ถ้าลูกทำผิด ก็มีการลงโทษด้วยการตีบ้าง แต่ทุกครั้งจะบอกเหตุผลของการลงโทษให้เด็กได้เข้าใจ นอกจากนั้น กลุ่มตัวอย่างทั้ง ๓ รายนี้ ยังให้ลูกทุกคนไม่ว่าชายหรือหญิงช่วยกันทำงานบ้าน เพื่อฝึกเด็กให้รู้จักช่วยเหลือตัวเอง และมีความรับผิดชอบในการทำงานร่วมกับคนอื่นในครอบครัว สำหรับการฝึกลูกให้รู้จักพึ่งพาตัวเอง แม่คนเดียวรายหนึ่งในกลุ่มนี้ (คุณชัชชลัยย์) ได้ให้ลูกชายคนโตออกไปทำงานพิเศษหลังเลิกเรียนตั้งแต่อยู่ชั้นมัธยมปลาย เพื่อแบ่งเบาภาระในด้านค่าใช้จ่ายของครอบครัว อีกทั้งยังเป็นการสอนเด็กให้รู้จักพึ่งพาตัวเอง ในระดับเบื้องต้น แต่กลุ่มตัวอย่างทั้งหมดนี้ ก็มีการสอนลูกให้รู้จักคุณค่าของเงินและการประหยัดในทิศทางเดียวกัน คือเริ่มจากสอนให้รู้จักออมเงินแล้วแบ่งสรรปันส่วนเงินที่ออมไว้ใช้ซื้อเฉพาะสิ่งของที่จำเป็นเท่านั้น

๒. การอบรมเลี้ยงดูแบบควบคุมเชิงละเอียด

ในครอบครัวที่แม่ไม่เคยดูแลลูกเองมาตั้งแต่ต้น เมื่อผู้เป็นพ่อจากไป แม่ที่กลายเป็นผู้ปกครองเพียงคนเดียว มักจะเข้ามาควบคุมดูแลเอาใจใส่ลูกมากขึ้น แต่เนื่องจากผู้เป็นแม่ไม่เคยชินกับการทำหน้าที่นี้มาก่อน การควบคุมจึงเป็นลักษณะไม่คงเส้นคงวาขึ้นอยู่กับอารมณ์ของแม่ โดยบางครั้งก็เข้มงวด บางครั้งก็วางเฉย ทำให้เด็กเกิดความสับสนและมักจะแสดงอาการก้าวร้าวกับผู้เป็นแม่เสมอ สอดคล้องกับกลุ่มตัวอย่าง ๒ ราย โดยรายหนึ่ง ได้กล่าวไว้ในบทสัมภาษณ์ตอน

^{๑๑} ทิศนา แคมมณี และคณะ, **หลักการและรูปแบบการพัฒนาเด็กปฐมวัย ตามวิถีชีวิตไทย**, (กรุงเทพมหานคร : โครงการเผยแพร่ผลงานวิจัย ฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๙.

^{๑๒} สัมภาษณ์ คุณวรรณภา แก้วบัวดี, ๑๕ มิถุนายน ๒๕๕๗.

หนึ่งว่า “พยายามสอนเขาทุกอย่าง เขาก็ไม่ฟังและยังก้าวร้าวกับแม่ จนตอนหลังแม่จะเจ็บและเดินออกจากบ้านไป ตอนกลับมาถ้าเขายังอารมณ์รุนแรงอยู่ก็จะชู้ว่า ถ้าขึ้นทำอย่างนี้อีก แม่มีที่ไปนะ”^{๑๓}

นอกจากนั้น การมีอารมณ์ร้อนและฉุนเฉียวง่ายของผู้เป็นแม่ ยังส่งผลกระทบต่ออารมณ์และสุขภาพจิตของลูกได้ ซึ่งเป็นอุปสรรคต่อการเข้าไปควบคุมอบรมลูกของแม่คนเดียวได้เช่นกัน ดังกรณีของกลุ่มตัวอย่างอีกราย ที่กล่าวว่า “ลูกเคยว่าแม่ เวลาลูกโมโหใส่เรา คิดว่าคล้ายเรามาก เพราะตอนลูกเล็กๆ เราชอบอารมณ์เสียบ่อย”^{๑๔}

๓. การอบรมเลี้ยงดูแบบอิสระเชิงละเลย

โดยทั่วไป เมื่อผู้เป็นพ่อจากไป แม่ที่ไม่เคยดูแลลูกมาก่อน จะพยายามเข้าไปทำหน้าที่ปกป้องดูแลลูกอย่างเต็มที่ แต่ในบางครอบครัวผู้เป็นแม่กลับปล่อยอิสระให้ลูกๆ อยู่กันเอง โดยเฉพาะลูกที่เป็นวัยรุ่นซึ่งยังต้องมีผู้ใหญ่คอยดูแลให้คำแนะนำตักเตือนอยู่เสมอๆ เพื่อจะได้ไม่ไปกระทำผิดและมีพฤติกรรมที่ไม่เหมาะสม ซึ่งในเรื่องพฤติกรรมที่ไม่เหมาะสมที่พบในเด็กนั้น อุมพร ตรังคมบัติ ได้กล่าวไว้ว่า จะแสดงออกมาในลักษณะที่แตกต่างกัน ขึ้นอยู่กับพื้นอารมณ์ของแต่ละคน คือ พื้นอารมณ์แบบสู้ และพื้นอารมณ์แบบซิกแล้ว^{๑๕} ซึ่งในกรณีของเด็กที่มีพื้นอารมณ์ซิกแล้ว เมื่อพ่อแม่แยกกันอยู่ มักจะรู้สึกว่าคุณได้รับการปกป้องน้อยลงและดำเนินชีวิตอยู่ด้วยความกลัว จึงมีแนวโน้มที่จะมีพฤติกรรมที่ไม่เหมาะสมหรือหันไปใช้สารเสพติด และดื่มเครื่องดื่มที่มีแอลกอฮอล์ เพื่อลดความกลัว ทำให้พวกเขากลายเป็นเด็กที่มักจะทำผิดเสมอในสายตาผู้อื่น

การอบรมเลี้ยงดูแบบข้างต้นนี้ สอดคล้องกับกรณีของกลุ่มตัวอย่างรายหนึ่ง ที่หลังจากหย่าร้างกับสามีแล้ว เพราะต้องออกไปทำงานข้างนอก จึงปล่อยให้ลูกๆ อยู่กันเอง ทำให้ลูกชายคนโตที่เคยอยู่สถานพินิจเด็กมาก่อน ขาดผู้ใหญ่ที่จะให้คำแนะนำตักเตือนอยู่ที่บ้าน จึงออกไปก่อคดีซ้ำแล้วซ้ำเล่าอีกหลายครั้ง จากกรณีตัวอย่างข้างต้น แสดงให้เห็นว่า การที่ผู้เป็นแม่ยังปล่อยปละละเลยไม่เข้าไปควบคุมพฤติกรรมของลูกและให้อิสระเขาในการทำอะไรก็ได้ตามใจชอบอีกทำให้เด็กที่เคยทำความผิดมาแล้ว จะแสดงพฤติกรรมที่เป็นปัญหามากยิ่งขึ้นไปอีก ทั้งนี้เพราะเขาพยายามที่จะเรียกร้องให้ผู้เป็นแม่หรือพ่อเข้ามาใกล้ชิดมาสนใจดูแลเขาให้มากขึ้นกว่านี้

จากปัญหาของแม่ในกลุ่มตัวอย่าง ๓ ด้าน คือ ปัญหาด้านเศรษฐกิจและการเงิน ปัญหาด้านความสัมพันธ์กับลูก และปัญหาด้านการอบรมเลี้ยงดู สรุปได้ว่า ปัญหาด้านความสัมพันธ์กับลูก และปัญหาด้านการอบรมเลี้ยงดูลูกเป็นปัญหาที่แม่ ๔ รายในกลุ่มตัวอย่างมีความหนักใจที่สุด

^{๑๓} สัมภาษณ์ คุณดารณี ขาโตทัย, ๑๓ มิถุนายน ๒๕๕๗.

^{๑๔} อุมพร ตรังคมบัติ, **จิตบำบัดและการให้คำปรึกษาคอครัว**, หน้า ๑๘๖.

ส่วนปัญหาด้านเศรษฐกิจและการเงิน ถึงแม้จะเป็นปัญหาอันดับแรกๆที่แม่ในกลุ่มตัวอย่างทุกคนกังวลมากที่สุด แต่ด้วยความพยายามอย่างเต็มที่ในการทำงานเพื่อหารายได้ให้กับครอบครัวประกอบกับได้รับความช่วยเหลือบางส่วนจากหน่วยงานและบุคคลใกล้ชิด ทำให้พวกเขาส่งเสริมผ่านพ้นวิกฤตปัญหานี้ไปได้ ปัญหาทั้ง ๓ ด้าน หากพิจารณาแล้ว จะเห็นได้ว่า มีความเกี่ยวข้องกับความบกพร่องในการทำหน้าที่ของแม่ทั้งสิ้น ที่เห็นได้ชัด คือ การละเลยหน้าที่ในการดูแลลูก ทำให้เกิดปัญหาด้านความสัมพันธ์ที่ไม่ดีกับลูก ดังนั้น ในการปลูกฝังจริยธรรม หรือการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องให้แก่บุตรธิดานั้น ผู้เป็นแม่จะต้องทำหน้าที่ของแม่ในแต่ละด้านให้ดีที่สุด คือ ดูแลเลี้ยงดู อบรมสั่งสอน และประพฤติตนให้เป็นแบบอย่างที่ดีแก่ลูก

๔.๒ วิเคราะห์บทบาทหน้าที่ในการปลูกฝังจริยธรรมแก่บุตรธิดาของแม่คนเดียว จาก การสัมภาษณ์กลุ่มตัวอย่าง

ตามหลักการพื้นฐานของสังคม การอบรมบ่มนิสัยในด้านจริยธรรมให้แก่เด็กนั้น ก็ควรมีจุดเริ่มต้นที่สถาบันครอบครัว ซึ่งในกรณีของครอบครัวแม่คนเดียว ผู้ที่จะทำหน้าที่นี้ได้ดีที่สุด ก็คงมีแต่แม่ผู้ให้กำเนิดและเป็นผู้ที่ใกล้ชิดลูกมากที่สุด แต่อย่างไรก็ตาม การปลูกฝังจริยธรรมแก่เด็กจะประสบความสำเร็จมากน้อยเพียงใด ก็ต้องขึ้นอยู่กับความเชื่อมั่นของเด็กที่มีต่อผู้เป็นแม่ กล่าวคือ ถ้าแม่ได้ทำหน้าที่ของแม่ โดยให้การดูแลเอาใจใส่ลูกอย่างสม่ำเสมอและเป็นไปในทิศทางที่เหมาะสม เด็กก็จะเกิดความรู้สึกอบอุ่น และให้ความไว้วางใจในตัวแม่ การบ่มเพาะคุณธรรม และปลูกฝังจริยธรรมให้แก่เด็กก็จะเป็นไปอย่างราบรื่น ในอีกแง่มุมหนึ่ง หากแม่ละเลยในหน้าที่ของตน คือ ไม่ได้ดูแลลูกเอง ตั้งแต่ต้น ปล่อยให้พ่อหรือคนอื่นมาทำหน้าที่นี้แทน เมื่ออยู่ในสถานการณ์ที่ต้องอยู่กับลูกตามลำพัง เด็กก็มักจะไม่นับถือฟังและแสดงพฤติกรรมก้าวร้าวกับแม่เสมอ ดังนั้น ในหัวข้อนี้จะมาวิเคราะห์บทบาทหน้าที่ของแม่คนเดียวในการปลูกฝังจริยธรรมแก่บุตรธิดาจากการสัมภาษณ์กลุ่มตัวอย่าง ๗ ราย ในประเด็นหน้าที่หลักของแม่ ๓ ประการ คือ ให้การดูแลและเลี้ยงดู ให้การอบรมสั่งสอน และประพฤติตนให้เป็นแบบอย่าง ดังนี้

๔.๒.๑ ให้การดูแลและเลี้ยงดู

ในการทำหน้าที่ของแม่ทางด้านให้การดูแลและเลี้ยงดูลูกของกลุ่มตัวอย่างศึกษา จะแบ่งออกเป็น ๒ กรณี ได้แก่ การทำหน้าที่ให้การดูแล และการทำหน้าที่ในการเลี้ยงดู

๑. การทำหน้าที่ให้การดูแล

ในที่นี้ หมายถึง การทำหน้าที่ของแม่ ตั้งแต่การทะนุถนอมและบำรุงลูกในครรภ์ให้แข็งแรง ปลอดภัยจนคลอด ทำการป้อนน้ำป้อนนม โดยให้ความรักความอบอุ่นอย่างใกล้ชิด ให้การสนับสนุนส่งเสริมการศึกษาวิชาชีพระหว่างๆ เพื่อเป็นฐานความรู้ในการประกอบอาชีพการงานต่อไป

ตลอดถึงจัดงานมงคลสมรสให้ เมื่อลูกพร้อมที่จะมีครอบครัว ซึ่งจากการสัมภาษณ์กลุ่มตัวอย่าง ๗ ราย พบว่า การให้การดูแลลูกจะมีความแตกต่างกันไปใน ๓ ลักษณะ ดังนี้

- ดูแลลูกเองมาโดยตลอด ตั้งแต่แรกเกิดจนกระทั่งอยู่ในครอบครัวแม่คนเดียว ผู้เป็นแม่จะทำหน้าที่นี้อย่างเสมอต้นเสมอปลาย โดยไม่คำนึงถึงความยากลำบากแต่อย่างใด และพร้อมที่จะเสียสละความสุขส่วนตัวเพื่อได้ดูแลลูกอย่างใกล้ชิด ซึ่งในกลุ่มตัวอย่าง มีแม่ที่ดูแลลูกในลักษณะนี้อยู่ ๓ ราย โดยรายหนึ่งได้กล่าวในบทสัมภาษณ์ว่า “พี่ต้องดูแลลูกเอง. . . ตอนเช้าเอาลูกคนกลาง ไปส่งเนอสเซอรี่ ก็อุ้มลูกคนโตไปโรงเรียนด้วยกัน พอเซ็นชื่อเสร็จ ก็พาลูกเดินไปด้านหลังไปทะเลอีกชอยไปโรงเรียนอนุบาล ตกเย็นโรงเรียนเลิก พี่ก็วิ่งไปรับลูก กลับมาสอนพิเศษพอสอนพิเศษเสร็จก็กลับมารับลูกอีกคน”^{๑๖} ในขณะเดียวกัน แม่ในกลุ่มตัวอย่างนี้ยังฝึกลูกให้มีความรับผิดชอบในตัวเอง โดยจะดูแลอยู่ใกล้ๆ ถ้าทำอะไรไม่เป็น ก็จะช่วยแนะนำจนเขาทำเป็น หรือทำได้ดีด้วยตัวเอง ดังบทสัมภาษณ์อีกตอนหนึ่งว่า “พี่จะไม่ตามใจลูก จะสอนเขาว่าถ้าอยากได้อะไรให้เก็บตัวเอง. . . ตอนเสาร์อาทิตย์ พี่จะทำขนมส่งตามห้าง และพี่ก็จะแบ่งหน้าที่ให้ลูกๆช่วยกันทำ”

- ไม่ได้ดูแลลูกเองตั้งแต่ต้น จะจ้างพี่เลี้ยงมาดูแลแทน แต่ต้องมาดูแลเอาใจใส่ลูกตอนอยู่ในครอบครัวแม่คนเดียว แม่ที่ดูแลลูกในลักษณะนี้ กล่าวว่าตอนอยู่กับสามี ไม่ค่อยมีเวลาอยู่ดูแลลูก จึงตามใจลูกทุกอย่าง มีแต่ให้ทุกสิ่งที่ลูกขอ แต่พอมาดูแลลูกตามลำพัง ไม่ได้ตามใจลูกอีกต่อไป เด็กก็จะแสดงพฤติกรรมก้าวร้าว และไม่เชื่อฟังแม่ ในกลุ่มตัวอย่าง พบแม่ที่ดูแลลูกในลักษณะนี้อยู่ ๒ ราย โดยรายหนึ่งได้กล่าวว่า “เนื่องจากเราไม่มีเวลาดูแลลูก. . . เราก็จะตามใจลูก เพราะต้องการชดเชยสิ่งที่ขาดไป อยากให้ลูกรู้ว่า เรารักเขา คือ เราเป็นคนไม่ได้เลี้ยงดูลูกตั้งแต่เล็ก ทั้งไว้ให้กับคนใช้ ไม่ค่อยได้สอนอะไรเขามากนัก”^{๑๗} และทั้ง ๒ รายในกลุ่มนี้ต่างยอมรับว่า เพราะไม่ได้ใกล้ชิดลูกตั้งแต่เล็ก พอพ่อกับแม่ แม่ลูกจะมีปัญหากันตลอด

- ดูแลลูกเองตั้งแต่แรกเกิด แต่กลับดูแลเอาใจใส่ลูกน้อยลงเมื่ออยู่ในครอบครัวแม่คนเดียว แม่ที่ดูแลลูกในลักษณะนี้ ส่วนใหญ่เป็นแม่ที่ไม่เคยทำงานมาก่อน พออยู่ในครอบครัวแม่คนเดียวก็ต้องออกไปทำงานข้างนอกเพื่อหารายได้มาจุนเจือครอบครัว จึงมักปล่อยให้ลูกอยู่กันเองในบ้าน เพราะคิดว่าการปล่อยลูกให้อยู่กันเอง เป็นการฝึกเด็กให้รู้จักมีความรับผิดชอบในตนเอง ซึ่งเป็นการเข้าใจผิดของผู้เป็นแม่ เพราะเด็กที่ยังไม่บรรลุนิติภาวะ เมื่อไม่มีผู้ใหญ่อยู่คอยดูแล อาจหลงผิดไปทำความเดือดร้อนให้กับผู้อื่นได้ ในกลุ่มตัวอย่าง พบแม่ที่ดูแลลูกในลักษณะนี้ ๒ ราย โดยรายหนึ่งกล่าวในบทสัมภาษณ์ว่า “ตอนเกิดเรื่อง ทำงานขับรถไปต่างจังหวัด ลูก ๓ คนก็อยู่กับน้องชายที่

^{๑๖} สัมภาษณ์ คุณณัฐ จันทร์หนูหงส์, ๑๙ มิถุนายน ๒๕๕๗.

^{๑๗} สัมภาษณ์ คุณดารณี ชาโตทัย, ๑๓ มิถุนายน ๒๕๕๗.

ยังเรียนอยู่มัธยมปลาย อาทิตย์หนึ่งกลับบ้านสองวัน คนเล็กสองขวบกว่า คนโตอยู่ ป.๔ เขาคบเพื่อนลูกตำรวจ ที่ใช้เงินเก่ง เลยพากันไปขโมยรถเขา”^{๑๘}

จากข้อมูลการดูแลลูกที่ต่างกันข้างต้น สามารถนำมาวิเคราะห์เกี่ยวกับการดูแลลูกของแม่ในกลุ่มตัวอย่างใน ๒ ประเด็น ดังนี้ หลักธรรมที่ใช้ในการดูแลลูก และคุณธรรมจริยธรรมของแม่ในการดูแลลูก

(๑) หลักธรรมที่ใช้ในการดูแลลูก

ตามคติทางพระพุทธศาสนา การทำหน้าที่ในการดูแลลูก ถือว่าเป็นกิจที่ทำได้ยาก แต่ก็มีแม่เท่านั้นที่สามารถทำกิจนี้ได้ เพราะได้อาศัยองค์ธรรมประจำใจที่เรียกว่า พรหมวิหารธรรม ๔ (องค์ธรรม ๔ ประการ ได้แก่ เมตตา กรุณา มุทิตาและอุเบกขา) มาเป็นหลักในการประพฤติปฏิบัติ แต่ในความเป็นจริง ถึงแม้โดยสัญญาติญาณ แม่จะดูแลลูกด้วยพรหมวิหารธรรม แต่แม่ส่วนใหญ่มักจะเน้นหนักในองค์ธรรม ๓ ข้อแรก คือ เมตตา กรุณา และมุทิตา และละเลยองค์ธรรมข้อสุดท้าย คือ อุเบกขา หรือวางอุเบกขาไม่ถูกกาลเวลา ซึ่งจะเห็นได้จากกลุ่มตัวอย่างของแม่ที่ดูแลลูกในลักษณะต่างกัน ดังนี้

๑) แม่ที่ดูแลลูกด้วยตัวเองมาโดยตลอด ใช้องค์ธรรมทั้ง ๔ ข้ออย่างสม่ำเสมอ โดยให้ความรัก ความเมตตาแก่ลูกในระดับพอดี ฝึกลูกให้มีความรับผิดชอบในตัวเอง เด็กที่ได้รับการดูแลในลักษณะนี้ จะมีความเข้มแข็ง และช่วยเหลือตัวเองได้

๒) ไม่ได้ดูแลลูกเอง เน้นใช้องค์ธรรม ๓ ข้อแรก ละเลยองค์ธรรมข้ออุเบกขา คือ จะรักและตามใจลูกมากเกินไป กลัวลูกลำบาก ไม่เคยให้ลูกฝึกทำอะไรด้วยตัวเอง เด็กจากครอบครัวเหล่านี้ จะเอาแต่ใจตัวเอง ก้าวร้าว อ่อนแอ จะพึ่งคนอื่นตลอด

๓) ดูแลลูกเองแต่ไม่ตลอด ใช้องค์ธรรมข้ออุเบกขา ไม่ถูกกาลเวลา คือ ปล่อยให้ลูกดูแลตัวเองทั้งๆที่ยังไม่พร้อม ขาดผู้ใหญ่ที่มาคอยควบคุมดูแล เด็กจึงมีความอิสระและอาจหลงผิดไปกระทำการที่จะก่อความเสียหายให้กับครอบครัวและสังคมได้

(๒) คุณธรรมจริยธรรมของแม่ในการดูแลลูก

ในการกระทำการใดๆ บุคคลมักอาศัยปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่งมาเป็นแรงผลักดันเพื่อทำกรนั้นๆให้สำเร็จตามเป้าหมายที่วางไว้ ในกรณีของการดูแลลูกก็เช่นเดียวกัน จริยธรรมที่แสดงพฤติกรรมเชิงคุณธรรมก็เป็นปัจจัยหนึ่งที่ผลักดันให้แม่มีความพยายามที่จะทำหน้าที่นี้ให้ลุล่วงไปด้วยดีโดยไม่หวั่นไหวต่ออุปสรรคใดๆที่เกิดขึ้น จากการศึกษาในกลุ่มตัวอย่าง พบว่า แม่ที่สามารถดูแลลูกด้วยตัวเองมาโดยตลอด จะมีจริยธรรมที่ประกอบด้วยคุณธรรม ๔ ประการ อันได้แก่

^{๑๘} สัมภาษณ์ คุณผ่องแผ้ว เสี่ยงงาม, ๒๐ มิถุนายน ๒๕๕๗.

ความเพียร ความอดทน ความมีวินัย และความเสียสละ อันเป็นปัจจัยที่ผลักดันให้แม่ในกลุ่มตัวอย่างนี้ สามารถดูแลลูกเองโดยไม่ย่อท้อต่ออุปสรรคใดๆ เริ่มจากการมีความเพียรพยายามที่จะเป็นคนดูแลลูกด้วยตัวเอง ยอมเสียสละความสุขสบายส่วนตัวเพื่อลูก โดยอดหลับอดนอนเพื่อป้อนน้ำป้อนนมลูกในตอนกลางคืน มีความอดทน อดกลั้น ต่อความเหน็ดเหนื่อยจากการทำหน้าที่ทั้งดูแลลูกและทำงานเพื่อหารายได้มาจุนเจือครอบครัว ซึ่งการที่แม่ในกลุ่มนี้ สามารถทำหน้าที่นี้ได้ด้วยความเพียรและความอดทนอย่างสม่ำเสมอ ก็เพราะเป็นคนที่มีวินัย มีระเบียบที่กำหนดอยู่ในใจของตนเองพร้อมที่จะปฏิบัติตามภารกิจต่างๆ ที่อยู่ในความรับผิดชอบด้วยความตั้งใจและจริงจัง ดังใน บทสัมภาษณ์ตอนหนึ่งของกลุ่มตัวอย่างรายหนึ่ง ว่า “ตอนอยู่กับพ่อแม่ พี่เคยคิดว่า ถ้ามีครอบครัวเมื่อไร ฉันจะตั้งใจเลี้ยงลูกของฉันให้ดี ฉันจะสร้างระเบียบวินัยในตัวลูกฉันให้ดี.. คือ มีลูกก็จะสอนลูกอย่างที่ตั้งใจไว้”^{๑๙}

๒. การทำหน้าที่ในการเลี้ยงดู

การเลี้ยงดู ในที่นี้ หมายถึง การทำคุณภาพชีวิตขั้นพื้นฐานของลูกให้อยู่ในภาวะสบายเพื่อเอื้อต่อการ มีสุขภาพอนามัยทั้งกายและใจที่สมบูรณ์ ซึ่งการที่จะทำหน้าที่นี้ได้ นั้น แม่ก็ต้องรู้จักทำมาหาเลี้ยงชีพ และปฏิบัติหน้าที่ทางเศรษฐกิจได้อย่างถูกต้องเสียก่อน จากกลุ่มตัวอย่างที่ศึกษาพบว่า แม่ทุกรายประกอบอาชีพที่สุจริต แต่มี ๒ รายที่มักจะมีปัญหาทางด้านการเงิน จนกระทบต่อความสัมพันธ์กับลูกและมีปัญหาด้านการอบรมสั่งสอนอีกด้วย ส่วนอีก ๕ รายที่เหลือแม้บางรายจะมีรายได้ไม่มากนัก แต่ก็สามารถเลี้ยงดูลูกได้โดยไม่ต้องไปกู้หนี้ยืมสินจากผู้อื่น จากประสบการณ์ของกลุ่มตัวอย่างข้างต้น สามารถนำมาวิเคราะห์การทำหน้าที่ของแม่ในการเลี้ยงดู ดังนี้

(๑) หลักปฏิบัติทางพระพุทธศาสนา

การที่จะให้ตัวเองและครอบครัวมีชีวิตที่สุขสบาย บุคคลต้องมีหลักปฏิบัติทางด้านการเงิน เพื่อให้รายได้ที่หามาได้พอเพียงกับค่าใช้จ่าย และยังมีเงินเหลือเก็บไว้ใช้ในอนาคต ซึ่งสอดคล้องกับทางพระพุทธศาสนา ที่มีข้อปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขในปัจจุบันหรือหลักธรรม ที่เรียกว่า “ทิฐฐัมมิกัตถสังวัตตนิกรรม” มี ๔ ประการ ได้แก่ ถึงพร้อมด้วยความหมั่น ถึงพร้อมด้วยการรักษา คบหาคนดีเป็นมิตร และเลี้ยงชีพแต่พอดี ดังนั้น เพื่อให้เข้าใจถึงการทำหน้าที่ในการเลี้ยงดูลูกของแม่ในครอบครัวแม่คนเดียว จะขอนำข้อปฏิบัติ ๔ ประการข้างต้นมาเป็นประเด็นในการวิเคราะห์ ดังต่อไปนี้

๑) ถึงพร้อมด้วยความหมั่น หมายถึง การปฏิบัติหน้าที่การงาน หรือ การประกอบอาชีพที่สุจริตด้วยความขยันหมั่นเพียร เรียนให้รู้จริงและฝึกฝนให้มีความชำนาญจนสามารถ

^{๑๙} สัมภาษณ์ คุณณัฐ จันทร์หนูหงษ์, ๑๙ มิถุนายน ๒๕๕๗.

ทำเป็นอาชีพตั้งตัวสร้างหลักฐานได้ จากกลุ่มตัวอย่าง พบว่า แม่ในครอบครัวแม่คนเดียวมีความขยันหมั่นเพียรในการประกอบอาชีพในลักษณะต่างกัันดังนี้

- มีความพยายามที่จะพึ่งพาตัวเองทางด้านเศรษฐกิจมากกว่าตอนที่อยู่กับสามี ในกลุ่มตัวอย่างมี ๑ ราย ที่ไม่เคยทำงานเลยตั้งแต่แต่งงาน เพราะสามีเป็นผู้เลี้ยงดูมาโดยตลอด แต่หลังจากสามีเสียชีวิตลง ก็ได้ออกไปหางานทำอย่างไม่ย่อท้อต่ออยากความลำบาก

- เปลี่ยนงานใหม่เพื่อสามารถทำงานไปพร้อมกับดูแลลูก ในกลุ่มตัวอย่าง มี ๒ ราย โดยรายหนึ่งได้ลาออกจากงานราชการมาประกอบอาชีพทำขนมขาย เพื่อจะได้อยู่บ้านทำงานไปพร้อมกับดูแลลูก

- พยายามที่จะเพิ่มพูนรายได้ของครอบครัวโดยการทำอาชีพเสริมในวันหยุด ดังบทสัมภาษณ์ของแม่รายหนึ่งว่า “เนื่องจากพี่เป็นคนที่มีเงินเดือนน้อย พี่ก็จะทำขนม ทำเนื้อสวรรค์ ส่งตามร้าน ตามห้างส่งไปทั่วเลย ตอนเสาร์อาทิตย์”^{๒๐}

จากกลุ่มตัวอย่างข้างต้น เห็นได้ว่า แม่เมื่อเข้ามาอยู่ในครอบครัวแม่คนเดียว จะมีความกระตือรือร้นในการประกอบอาชีพเพื่อหารายได้มาจุนเจือครอบครัว ซึ่งต้องอาศัยความขยันหมั่นเพียรเป็นสำคัญ โดยไม่คิดที่จะรอคอยให้ผู้อื่นมาช่วยเหลือตน

๒) ถึงพร้อมด้วยการรักษา หมายถึง พยายามเก็บรักษาเงินทองหรือสิ่งของที่มีมาได้ ด้วยความยากลำบากไว้ในที่ปลอดภัย ไม่ให้เกิดความเสียหายแก่ทรัพย์สินเหล่านั้นได้ อีกทั้งยังต้องระมัดระวังไม่ให้ทรัพย์สินเหล่านั้นรั่วไหลไปในทางที่ไม่ถูกต้องด้วย ซึ่งตามความเป็นจริง ก็ไม่ใช่ง่ายนักที่จะทำเช่นนั้นสำหรับแม่ที่มีรายได้น้อยและมีภาระค่าใช้จ่ายมากดังเช่นแม่ ๒ ราย ในกลุ่มตัวอย่างที่ได้กล่าวไปในทิศทางเดียวกันว่า ทำมาหากินมาโดยตลอดแต่ก็ไม่เคยมีเงินเหลือไว้ให้เก็บเลย แต่อย่างไรก็ตาม ก็มีแม่บางรายที่รู้จักวางแผนการเก็บเงินที่ได้มาอย่างรอบคอบ ดังบทสัมภาษณ์ตอนหนึ่งของกลุ่มตัวอย่างอีกรายว่า

ช่วงแฟนเสีย พี่ก็ได้เงินจากทหารหลายทาง มีสายใจไทยมั่ง พอได้เงินมา พี่ก็เอาเงินไปซื้อที่ที่ใกล้ ๆ บ้านเพื่อน เพราะคิดว่า ซื้อที่ไว้ดีกว่าเก็บเป็นเงิน เดี่ยวจะหมด และที่ได้มาจากที่แฟนตายก็ยังมียก ก็เก็บไว้ให้ลูกเรียนหนังสือ และอีกส่วนหนึ่งก็เอาไปซื้อบ้านที่กรุงเทพฯ^{๒๑}

๓) คบหาคนดีเป็นมิตร หมายถึง รู้จักคบเพื่อนที่เป็นคนดี และเรียนรู้วิธีการดำเนินชีวิตที่ดีของเขาไว้เป็นเยี่ยงอย่างซึ่งกลายเป็นมิตรในทีนี้ หมายถึงรวมถึง พ่อแม่หรือญาติพี่น้อง ก็ได้ จากกลุ่มตัวอย่าง พบว่ามี ๔ ราย ที่มีพ่อแม่เป็นเยี่ยงอย่างและฝึกให้รู้จักการทำมาหากินตั้งแต่เล็ก ดังบทสัมภาษณ์ของกลุ่มตัวอย่างรายหนึ่ง ว่า “ตอนเด็ก พ่อแม่จะเลี้ยงแบบค่อนข้างบังคับ ในการช่วย

^{๒๐} สัมภาษณ์ คุณณัฐ จันทร์หนูหงษ์, ๑๙ มิถุนายน ๒๕๕๗.

^{๒๑} สัมภาษณ์ คุณณัฐ จันทร์หนูหงษ์, ๑๙ มิถุนายน ๒๕๕๗.

ทำมาหากิน ซึ่งก็คิดว่าเป็นข้อดีที่ ทำให้ตัวเองรู้จักหาเงินตั้งแต่เด็ก ทำให้ตอนนี้ รู้จักขายของและเก็บเงินเป็น”^{๒๒}

สอดคล้องกับกลุ่มตัวอย่างอีกราย ที่มีแม่เป็นผู้ให้คำแนะนำในเรื่องการออมเงิน และให้รู้ถึงคุณค่าของเงิน ดังบทสัมภาษณ์ว่า “แม่บอกว่า ถ้าเราเก็บตัง เราก็จะได้ของที่เราอยากได้ . . . ตอนเด็กถ้าอยากได้เสื้อผ้าใหม่ ก็ต้องไปทำงานรับจ้างเพื่อเอาเงินมาซื้อ. . . ก็เลยคิดว่า ที่เราอยู่ได้ทุกวันนี้ ไม่ได้เป็นหนี้เป็นสิน คนอื่น ก็เพราะเราถูกเลี้ยงดูมาให้รู้คุณค่าของเงินทอง”^{๒๓}

๔) เลี้ยงชีวิตแต่พอดี หมายถึง พยายามเลี้ยงชีพโดยสมควรแก่ฐานะ โดยไม่ให้ฟุ่มเฟือยสุรุ่ยสุร่ายจนเกินพอดี หรือผิดเคืองจนเกินไป จากกลุ่มตัวอย่าง พบว่า มี ๒ ราย ที่หลังจากสามเ้าจากไป รายได้ในครอบครัวลดลง ก็ได้ปรับเปลี่ยนตัวเองมาใช้ชีวิตอย่างเรียบง่าย ไม่ใช้จ่ายฟุ่มเฟือยเหมือนแต่ก่อน โดยหนึ่งในสองรายนี้ กล่าวว่า “หลังจากแฟนเสีย เรื่องเงิน ไม่ตามใจลูกแล้ว ก็ให้ใช้เฉพาะที่จำเป็น เป็นค่าข้าว ตอนนี้ไม่มีเงินเหลือเพื่อ ไม่มีเงินเก็บ แต่จะใช้พอดีพอดี ไม่เดือดร้อนไปกู้หนี้ยืมสินใครมีเท่าไรก็ใช้เท่านั้น”^{๒๔}

นอกจากนั้น ยังพบแม่ในกลุ่มตัวอย่างอีก ๒ ราย ที่เคยใช้จ่ายอย่างประหยัดอยู่แล้ว เมื่อรายรับในส่วนของสามีลดลง และค่าใช้จ่ายในส่วนของผู้ลูกมากขึ้น ก็พยายามแบ่งส่วนปันส่วนจากรายได้มาใช้จ่ายอย่างระมัดระวังที่สุด เพื่อจะไม่ต้องไปกู้ยืมเงินผู้อื่นมาใช้

ในอีกด้านหนึ่ง การใช้ชีวิตแบบสายกลาง ยังสามารถแสดงออกมาในลักษณะของการใช้จ่ายเงินที่ได้มาอย่างรู้คุณค่าไม่ว่ารายรับนั้นจะมาจากน้ำพักน้ำแรงของตัวเองหรือจากแหล่งการช่วยเหลือทางการเงินอื่นๆ ดังเช่นกลุ่มตัวอย่างรายหนึ่ง ที่ถึงแม้จะได้รับเงินช่วยเหลือจากหน่วยงานทางทหารหลังจากสามีเสียชีวิตแล้ว เธอก็ยังคงดำเนินชีวิตเหมือนเดิม คือสอนหนังสือและทำขนมขายในช่วงสุดสัปดาห์ และยังสอนลูก ๆ ให้ตั้งใจเรียนหนังสือ เพื่อให้ตระหนักรู้ถึงคุณค่าของเงินที่ทางหลวงส่งมาช่วยเหลืออีกด้วย

จากการศึกษาข้างต้น เห็นได้ว่า การปฏิบัติตนในการเลี้ยงดูลูกของกลุ่มตัวอย่างมีความสอดคล้องกันในข้อที่ทุกรายมีความขยันหมั่นเพียรในการประกอบอาชีพ ไม่ว่าอาชีพที่ทำนั้นจะได้รายได้มากหรือน้อยก็ตาม แม้กระทั่งบางรายมีรายได้น้อยมากจนไม่มีเงินเหลือให้เก็บเลย แต่แม่เหล่านั้นก็ไม่เคยคิดที่จะไปกู้หนี้ยืมสินเงินผู้อื่นมาใช้ ยังคงพยายามพึ่งพาตัวเองด้วยการอยู่อย่าง

^{๒๒} สัมภาษณ์ คุณเสาวลักษณ์ อเนกพูลลาภ, ๑๐ พฤษภาคม ๒๕๕๗.

^{๒๓} สัมภาษณ์ คุณวรรณภา แก้วบัวดี, ๑๕ มิถุนายน ๒๕๕๗.

^{๒๔} สัมภาษณ์ คุณกาญจนา พรหมสาขา ณ สกลนคร, ๔ มิถุนายน ๒๕๕๗.

เรียบง่าย ตามวิถีการดำเนินชีวิตของแต่ละคน ซึ่งส่วนใหญ่มักได้รับอิทธิพลมาจากการอบรมเลี้ยงดูในครอบครัวเดิมซึ่งมีกัลยาณมิตร คือ พ่อแม่ ที่คอยเป็นผู้ชี้แนะและประพฤติตนให้เป็นแบบอย่างที่ดีนั่นเอง

(๒) คุณธรรมจริยธรรมของแม่ในการเลี้ยงดูลูก

การเลี้ยงดูลูกเพียงลำพังคนเดียว ก็เป็นอีกภารกิจหนึ่งที่ต้องอาศัยปัจจัยทางด้านจริยธรรม มาเป็นแรงผลักดันให้ การปฏิบัติหน้าที่ดังกล่าว สามารถลุล่วงไปด้วยดีเช่นเดียวกับการดูแลลูกที่ได้กล่าวแล้วข้างต้น แต่ในกรณีของการประกอบอาชีพเพื่อเลี้ยงดูลูกนั้น ยังต้องมีจริยธรรมอื่น ๆ อีกที่จะมาเป็นปัจจัยเหนี่ยวรั้งไม่ให้เกิดการเลี้ยวเบนผิดจากคลองธรรมไปและเพื่อให้อยู่ในระดับพอดีอีกด้วย จากการศึกษากลุ่มตัวอย่าง พบว่า จริยธรรมที่ประกอบด้วยคุณธรรมที่เป็นแรงผลักดัน ได้แก่ ความขยันหมั่นเพียร และความมีวินัย ส่วนจริยธรรมที่ประกอบด้วยคุณธรรมที่เป็นปัจจัยเหนี่ยวรั้ง ได้แก่ ความซื่อสัตย์ และความพอเพียง ซึ่งดูได้จากตารางที่ ๒ และ ๓ ดังนี้

ตารางที่ ๒ คุณธรรมที่เป็นปัจจัยผลักดัน

คุณธรรมที่เป็นปัจจัยผลักดัน	
- ความขยันหมั่นเพียร	ผลักดันให้กลุ่มตัวอย่างทุกรายออกมาทำมาหากินเพื่อเลี้ยงดูครอบครัว โดยไม่ย่อท้อต่อความยากลำบาก
- ความมีวินัย	ทำให้กลุ่มตัวอย่างหลายรายมีวินัยในการใช้จ่ายเงินและรู้จักออมเงินบางส่วนไว้ ใช้จ่ายในยามจำเป็น

ตารางที่ ๓ คุณธรรมที่เป็นปัจจัยเหนียวรั้ง

คุณธรรมที่เป็นปัจจัยเหนียวรั้ง	
- ความซื่อสัตย์	เหนียวรั้งไม่ให้กลุ่มตัวอย่างหลงผิดไปประกอบอาชีพที่ไม่สุจริต และทำอาชีพนั้นด้วยความซื่อสัตย์ ซื่อตรง
- ความพอเพียง	เหนียวรั้งไม่ให้กลุ่มตัวอย่าง ใช้เงินเกินฐานะตัวเอง จนเกิดมีหนี้สินเป็นพันธะติดตัว

ที่มา: โดยผู้วิจัย

สรุปจากการศึกษาด้านการดูแลและเลี้ยงดูลูกของกลุ่มตัวอย่างได้ว่า แม่ในกลุ่มตัวอย่างทุกราย จะมีสัญชาตญาณของความเป็นแม่ประจำใจอยู่แล้วคือ ประารถนาให้ลูกมีความสุขและความเจริญก้าวหน้า ทั้งทางด้านหน้าที่การงาน และชีวิตครอบครัว แต่เนื่องด้วยมีวิถีการดำเนินชีวิตและภูมิหลังทางครอบครัวต่างกัน จึงทำให้แม่แต่ละรายมีหลักปฏิบัติในการดูแลและเลี้ยงดูลูกไปในทิศทางที่ต่างกันซึ่งจากศึกษา พบว่า หลักปฏิบัติที่กลุ่มตัวอย่างใช้ในการดูแลลูก มี ๓ ลักษณะ คือ (๑) ให้ความเมตตา กรุณา และมุทิตาอย่างสม่ำเสมอและวางอุเบกขาในกาลอันเหมาะสม (๒) ให้แต่ความรัก ความเมตตาอย่างเดียว ไม่ฝึกลูกช่วยเหลือตัวเองเมื่อถึงเวลาอันควร (๓) วางอุเบกขาเร็วเกินไป คือ ปล่อยให้ลูกดูแลตัวเองทั้ง ๆ ที่ยังต้องให้การดูแลใกล้ชิดอยู่ จากการศึกษา ยังพบอีกว่า แม่ในกลุ่มที่ใช้หลักปฏิบัติข้อ (๑) สามารถทำหน้าที่นี้ได้ดีกว่าแม่ในกลุ่มที่ใช้หลักปฏิบัติข้อ (๒) และ (๓) ก็เพราะแม่กลุ่มนี้มีจริยธรรมที่ประกอบด้วยคุณธรรม ๔ ประการ คือ ความเพียร ความอดทน ความมีวินัย และความเสียสละ ที่เป็นแรงผลักดันให้สามารถทำหน้าที่ได้อย่างไม่ย่อท้อ สำหรับในด้านการเลี้ยงดูลูกพบว่า กลุ่มตัวอย่างที่ไม่มีปัญหาทางการเงิน ก็มีหลักปฏิบัติ ที่อาศัย จริยธรรมเชิงคุณธรรม ๔ ประการ คือ ความขยันหมั่นเพียร ความซื่อสัตย์ ความมีวินัย และความพอเพียง มาเป็นปัจจัยผลักดันและเหนียวรั้งให้การหารายได้ การออมเงินและการใช้จ่ายเงินให้อยู่ในระดับที่เหมาะสมซึ่งในกลุ่มตัวอย่างที่ไม่เคยมีเงินเหลือเก็บเลยนั้น พบว่า มีคุณธรรม ๓ ข้อ คือ ความขยันหมั่นเพียร ความซื่อสัตย์ และความพอเพียง เหมือนกับกลุ่มแรก แต่ที่มีปัญหาเก็บเงินไม่ได้ ก็เพราะไม่มีความรู้

และไม่เคยได้รับการอบรมชี้แนะจากครอบครัวเดิม จึงทำให้ขาดความมีวินัยในด้านการใช้จ่าย และการออมเงินไป

๔.๒.๒ ให้การอบรมสั่งสอน

หน้าที่ของแม่ นอกจากจะดูแลเลี้ยงดูลูกให้มีความเจริญเติบโตและสุขสบายทางกายแล้ว ยังต้องให้ความสำคัญต่อการพัฒนาด้านพฤติกรรม จิตใจ/อารมณ์ และปัญญาของเด็กอีกด้วย ซึ่งทั้ง ๓ ปัจจัยล้วนมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันกับกระบวนการดำเนินชีวิตทั้งสิ้น ด้วยเหตุนี้ แม่จึงไม่ควร ละเลยหน้าที่ในการอบรมสั่งสอน โดยเป็นครูคนแรกของลูก ที่ให้การฝึกอบรมเพื่อให้เด็กได้เติบโต ขึ้นมาเป็นคนที่มีความคิดและมีคุณธรรม สอดคล้องกับหลักคำสอนในฉันทสัพพัญญูชาตกัณท์ ที่ว่า แม่ (พ่อ) ต้องมีพันธะหน้าที่เบื้องต้นในการอนุเคราะห์ลูกอยู่ ๒ ประการ ได้แก่ ห้ามปรามลูกจากความ ชั่ว และให้ตั้งอยู่ในความดี ซึ่งจะนำหน้าที่ ๒ ประการนี้มาเป็นประเด็นในการวิเคราะห์การอบรมสั่ง สอนของแม่ในครอบครัวแม่คนเดียว ดังนี้

๑. ห้ามปรามจากความชั่ว

โดยทั่วไป แม่จะให้ความรัก ความเมตตากับลูกตัวเองเสมอ แต่ถึงเวลาที่ลูกทำ ความผิด หรือทำความชั่วที่เป็น การไปเบียดเบียนผู้อื่น หรือทำความเดือดร้อนให้แก่ตัวเองและ ครอบครัว แม่หลายคนก็จะตักเตือน หรือห้ามปรามทันที พร้อมทั้งอธิบายเหตุผลให้เด็กได้เข้าใจจะ ได้ไม่กระทำความผิดนั้นอีก ในทางตรงกันข้าม มีแม่บางคนกลับวางเฉยเมื่อเห็นลูกกระทำความผิด จนลูกไม่รู้ว่สิ่งที่ตนทำไปนั้นไม่ถูกต้อง ก็ยังหันไปทำสิ่งนั้นซ้ำแล้วซ้ำเล่า จาก ๒ กรณีข้างต้น สามารถนำมาเป็นประเด็น ในการวิเคราะห์กลุ่มตัวอย่าง ดังนี้

กรณีที่ ๑ ตักเตือนหรือห้ามปรามทุกครั้งเมื่อเห็นลูกทำผิด ในกลุ่มตัวอย่าง มีแม่ ๓ รายที่เรียกลูกมาตักเตือนทุกครั้งที่พบว่า สิ่งที่ลูกได้กระทำไปแล้วไม่ถูกต้อง โดยห้ามปรามไม่ให้ทำ อีก และยังชี้ให้ลูกได้เห็นถึงอันตรายที่อาจเกิดขึ้นจากการกระทำนั้นๆอีกด้วย ดังบทสัมภาษณ์ของแม่ ตัวอย่างรายหนึ่งว่า

จะสอนลูกเรื่องบาปบุญคุณโทษ. . .ครั้งหนึ่งพวกเขาเคยหนีไปตกปลา เวลากลับมาจะเรียกมา คุย ทั้งคู่ก็เริ่มกลัว เพราะถือไม้เรียวไว้ เลยถามว่าแม่สอนหรือว่า ให้ไปตกปลา ไปแม่น้ำ ถ้าตก ลงไปทั้งคู่ แล้วใครจะเห็นวันหลังจะไปอีกไหม ทั้งคู่ตอบว่าไม่ไป เลยสอนต่อว่า แม้กระทั่ง มด งู สารพัดสัตว์ ก็อย่าไปฆ่าพวกมันนะ บาปกรรม^{๒๕}

^{๒๕} สัมภาษณ์คุณชัชชลัยย์ อติชัยวิฑิต, ๗ มิถุนายน ๒๕๕๗.

สอดคล้องกับบทสัมภาษณ์ของแม่ตัวอย่างอีกรายว่า

ตอนที่พ่อเอน้องที่เกิดกับแม่ใหม่มาเยี่ยมลูก ลูกแอบหยิกน้องเพราะเกลียดน้อง เขาก็มาเล่าให้ฟัง ก็ดูเขาและสอนว่าเวลาเราเกลียดหรือไม่พอใจใคร เราจะทำร้ายตัวเอง ถ้าเราไม่พอใจสิ่งใดก็ให้หลีกเลี่ยงไป เขาอยู่ตรงนี้ เราก็ไปตรงนั้น อย่าไปทำกิริยาที่ไม่ดีต่อเขา แค่นึกคิดร้าย หนูก็เผาตัวเอง^{๒๖}

กรณีที่ ๒ วางเฉย ไม่ได้ห้ามปรามเมื่อลูกกระทำความผิด ในกลุ่มตัวอย่าง พบว่าแม่ที่ไม่ค่อยมีเวลาดูแลลูกเอง มักจะตามใจลูก ไม่เคยดุว่า หรือห้ามปรามเลยเวลาลูกกระทำความผิด ซึ่งมีอยู่ ๓ ราย โดยรายหนึ่งกล่าวว่า “ตอนลูกยังเล็กจะตามใจเขาทุกอย่าง ไม่เคยตี ทำผิดไม่เคยดุ”^{๒๗}

สอดคล้องกับบทสัมภาษณ์ของแม่รายที่สอง ดังนี้

ตั้งแต่ลูกเล็ก ๆ เราไม่ค่อยสอน จะตามใจเขา...เรื่องศีลธรรมก็ไม่ได้สอนเขา มีอยู่ครั้งหนึ่ง ยายซื้อลูกเจี๊ยบมาให้หลานดูเล่น ลูกไม่ได้ช่วยเลี้ยง แต่พอได้ยินว่า ไก่ตัวอ่อนแกว่า มักจะถูกตัวที่แข็งแรงกว่าไล่จิก เกิดความโมโห เลยจับไก่ตัวที่ปรังแกอีกตัว ทุ่มใส่พื้นเราเห็นแต่ไม่ได้ไปดูลูก เพราะไม่รู้ว่ ไก่ตัวนั้นเป็นอะไรหรือเปล่า^{๒๘}

สำหรับรายสุดท้าย ให้เหตุผลที่ลูกทำผิดว่า “คงเป็นเพราะสายเลือดญาติพี่น้องของแฟน เป็นคนชอบขโมยของ มีลูกชายคนโตที่ยังมีปัญหาอยู่ ตอนจับได้ว่าขโมยเงิน พ่อก็ตีเขาโตขึ้นก็ยังขโมยอยู่ แต่ไปขโมยของคนอื่น. . .คิดว่า ลูกเป็นอย่างนี้ เป็นเพราะสายเลือด และเป็นเพราะกรรม”^{๒๙}

จาก ๒ กรณีข้างต้น สรุปได้ว่า การกระทำความผิดอาจเกิดขึ้นได้กับเด็กทุกคน แต่ถ้าได้รับการตักเตือนและอบรมสั่งสอนให้มีหิริโอตตปะจากผู้เป็นแม่ ก็เป็นธรรมดาที่เด็กจะไม่กล้าไปกระทำสิ่งนั้นๆอีก (ดังเช่นในกรณีที่ ๑) สำหรับในกรณีที่ ๒ ที่พบว่า แม่ไม่ได้ห้ามปราม เวลาเห็นลูกทำความผิด จะมี ๒ ประเภท ได้แก่ (๑) แม่ที่ไม่ได้ดูแลลูกเองตั้งแต่ต้น จะตามใจลูกทุกอย่าง แม้กระทั่งลูกทำผิด ก็วางเฉย ไม่ดุว่าลูก (๒) แม่ที่คิดว่า การที่ลูกกระทำความผิดโดยไปขโมยของคนอื่นนั้น เป็นเพราะมาจากสายเลือดทางพ่อและเป็นเพราะกรรม จึงไม่เข้าไปตักเตือนและชี้แนะในสิ่งที่ถูกต้อง ยังคงปล่อยไปตามยถากรรม ดังนั้น เด็กที่มาจากครอบครัวที่แม่ไม่ได้ห้ามปรามลูก เวลากระทำความผิด

^{๒๖} สัมภาษณ์ คุณวรรณภา แก้วบัวดี, ๑๕ มิถุนายน ๒๕๕๗.

^{๒๗} สัมภาษณ์ คุณเสาวลักษณ์ อเนกพูลลาภ, ๑๐ พฤษภาคม ๒๕๕๗.

^{๒๘} สัมภาษณ์ คุณดารณี ชาโตทัย, ๑๓ มิถุนายน ๒๕๕๗.

^{๒๙} สัมภาษณ์ คุณผ่องแผ้ว เสี่ยมงาม, ๒๐ มิถุนายน ๒๕๕๗.

จะมีพฤติกรรม ๒ แบบ คือ (๑) แสดงอาการก้าวร้าวและมีอารมณ์ฉุนเฉียวกับแม่ที่บ้านเท่านั้น (๒) ออกไปสร้างความเดือดร้อนให้กับผู้อื่นในสังคม

๒. ให้ตั้งอยู่ในความดี

การห้ามปรามลูกไม่ให้ทำความชั่ว เป็นภารกิจหนึ่งของแม่ที่ต้องทำเพื่อป้องกันไม่ให้ลูกหลงผิดไปทำสิ่งที่เป็นภัยอันตรายแก่ทั้งตนเองและบุคคลอื่น ในขณะเดียวกัน เด็กก็ควรได้รับการอบรมสั่งสอนให้ประพฤติปฏิบัติในสิ่งที่ดีงาม และถูกต้องด้วย จากการให้สัมภาษณ์ของกลุ่มตัวอย่าง พบว่า พฤติกรรมที่ดีงามที่แม่ในกลุ่มตัวอย่างได้ นำมาอบรมสั่งสอนลูก มีดังนี้

(๑) มีความเมตตากรุณา คือ ความปรารถนาให้ผู้อื่นมีความสุขและพ้นจากความทุกข์ รู้จักให้อภัยเมื่อเขาทำผิดพลาด ในทางปฏิบัติ จะพบว่า แม่ในกลุ่มตัวอย่างมักไม่ได้สอนลูกในเรื่องความเมตตากรุณาโดยตรง ส่วนใหญ่จะสอดแทรกคุณธรรมข้อนี้เข้าไปในระหว่างที่ห้ามปรามหรือเตือนลูกไม่ให้ทำสิ่งที่ไม่ถูกต้อง ดังบทสัมภาษณ์ตอนหนึ่งของกลุ่มตัวอย่างรายหนึ่ง ที่สอนลูกให้มีความเมตตาต่อสัตว์ว่า “ตกปลามันบาปกรรม เวลาตึงปลาขึ้นมา มันก็ดิ้นๆ มันทรมานมาก กว่าตาย. . . แม้กระทั่ง มด งู สารพัดสัตว์ เธอก็อย่าไปฆ่าพวกมันนะ”^{๓๐}

(๒) มีสัมมาอาชีวะ คือ การประกอบอาชีพ เพื่อหารายได้มาเลี้ยงตนเองและครอบครัวในทางสุจริต เป็นอีกหนึ่งพฤติกรรมที่ดีงามที่เด็กๆควรได้รับการปลูกฝังจากผู้เป็นแม่ จากกลุ่มตัวอย่าง สังเกตได้ว่าการฝึกฝนลูกให้รู้จักการทำมาหากินที่สุจริตของแม่แต่ละรายจะมีลักษณะแตกต่างกัน ดังนี้

๑) มีส่วนร่วมในการทำอาชีพเสริมของผู้เป็นแม่

เด็กที่เติบโตขึ้นมาและเลือกประกอบอาชีพที่สุจริตนั้น มักจะได้รับการปลูกฝังจากครอบครัวตั้งแต่เล็ก ซึ่งจากกลุ่มตัวอย่าง พบว่า คุณณัฐ เป็นแม่คนหนึ่งที่สอนลูกให้รู้จักการทำมาหากินโดยให้เด็กมีส่วนร่วมในการทำงานอาชีพเสริมในทุกวันสุดสัปดาห์ ดังบทสัมภาษณ์ตอนหนึ่งของเธอ ว่า “ตอนเสาร์อาทิตย์ พี่จะทำขนมทำเนื้อสวรรค์ขาย. . . พี่ก็จะให้ลูกฝึกงาน ทั้งสามคน พี่จะไปตลาดซื้อ กับข้าวเตรียมไว้ พอกลับมา. . . ก็แบ่งหน้าที่ให้เขาทำ”^{๓๑}

๒) สนับสนุนลูกให้ไปทำงานพิเศษหลังเลิกเรียน

เด็กโตพอที่จะรับผิดชอบตัวเองได้ และต้องการจะหารายได้ด้วยการทำงานพิเศษหลังเลิกเรียน แม่หลายคนมักไม่ยอมปล่อยให้ไปทำ เพราะกลัวว่าลูกจะลำบาก แต่ในกลุ่มตัวอย่าง พบว่า คุณชัชชัลย์ กลับให้การสนับสนุนลูก ด้วยเหตุผลที่ปรากฏในบทสัมภาษณ์ว่า “คนโต

^{๓๐} สัมภาษณ์ คุณชัชชัลย์ อติชัยวิฑิต, ๗ มิถุนายน ๒๕๕๗.

^{๓๑} สัมภาษณ์ คุณณัฐ จันทร์หนูหงษ์, ๑๙ มิถุนายน ๒๕๕๗.

จะออกไปทำงานพิเศษ ช่วง ม.๔ ม.๕ เห็นเพื่อนทำก็อยากไปทำก็ไปทำหลังเลิกเรียนตอนเย็น เป็นร้านอาหารไปล้างชามยืนอย่างเดียว. . .แม่ก็สนับสนุนเขาเพื่อให้เขาได้ฝึกความอดทน”^{๓๒}

(๓) มีสัจจะ คือ ความสัตย์ ความซื่อตรง ต่อหน้าที่ ตรงต่อเวลา ไม่คดโกง ทั้งทางตรงและทางอ้อม จากการศึกษาพบว่า มีแม่ในกลุ่มตัวอย่างรายหนึ่ง (คุณณัฐ) ที่เห็นถึงความสำคัญของการมีสัจจะ โดยเฉพาะ (สัจจะ) วินัยการตรงต่อเวลา ดังคำกล่าวในบทสัมภาษณ์ตอนหนึ่งว่า “พี่สอนลูกว่า วินัยเรื่องเวลาสำคัญมาก ทั้งการกระทำและคำพูด จนกระทั่งทุกวันนี้ ลูกพี่ทำงาน ก็ได้จากพี่มากๆเลย”^{๓๓}

(๔) มีสติ คือ การมีสติรอบคอบ คอยตรวจตราความประพฤติของตนเองอยู่เสมอ ไม่ประมาทเล่นเล่ในทั้งหน้าที่การงานและการดำเนินชีวิต ในการสอนเด็กให้มีความรอบคอบ มีสติและไม่ประมาทนั้น เด็กอาจไม่เข้าใจถ้าบอกกล่าวด้วยปากเปล่าเพียงอย่างเดียว นอกจากจะมีเหตุการณ์เกิดขึ้นจริงกับตัวเด็ก แล้วค่อยสอดแทรกคำแนะนำสั่งสอนในระหว่างที่เด็กเล่าให้ฟัง เด็กก็จะได้เรียนรู้และจะทำอะไรก็มีความระมัดระวังมากยิ่งขึ้น ดังกรณีของคุณชัชชลีย์ที่กล่าวในบทสัมภาษณ์ตอนหนึ่งว่า “มีครั้งหนึ่งลูกทำโทรศัพท์หาย เขากลับมาเล่าให้ฟัง ก็จะสอนเขาว่า ต่อไปให้ระมัดระวัง ให้ใส่เงินหรือ มือถือไว้กระเป๋าก้น อย่าไปใส่กระเป๋าก้น เวลาไปไหนมาไหนให้เตรียมเงินไว้ก่อนอย่าหยิบเงินออกจากกระเป๋านรธให้ระมัดระวังไว้”^{๓๔}

สรุปได้ว่า การอบรมสั่งสอนของผู้เป็นแม่ ที่ให้เด็กตั้งอยู่ในความดีนั้น เปรียบเสมือนเป็นการวางรากฐานในการดำเนินชีวิตที่มั่นคงให้แก่ลูก ความประพฤติดังตาม ๔ ประการ ได้แก่ มีความเมตตากรุณา มีสัมมาอาชีวะ มีสัจจะ และมีสติ ถ้าเด็กได้รับการปลูกฝังตั้งแต่เล็ก เขาก็จะเติบโตเป็นผู้ใหญ่ที่มีความดีงามทั้งทางกาย วาจา และใจ จากกลุ่มตัวอย่าง เห็นได้ว่า แม่หลายรายได้พยายามอบรมสั่งสอนลูกให้ตั้งอยู่ในกรอบของความดี ๔ ประการข้างต้น หากแต่จะเน้นในข้อใด ก็ขึ้นอยู่กับสถานการณ์และสภาพการดำเนินชีวิตของแต่ละครอบครัว ซึ่งมีความแตกต่างกันออกไป

๔.๒.๓ การประพฤตินให้เป็นแบบอย่าง

การอบรมสั่งสอนด้วยคำพูดเพียงอย่างเดียว อาจไม่เกิดประโยชน์เท่าใดนัก เพราะเด็กส่วนใหญ่จะไม่เข้าใจในคำสอนนั้น นอกจากผู้เป็นแม่ ต้องปฏิบัติตนให้เห็นเป็นตัวอย่าง กล่าวคือ ถ้าแม่ต้องการสอนลูกให้มีคุณธรรมในข้อใด แม่เองก็ควรประพฤตินให้เป็นอย่างแม่แบบที่มีคุณธรรมในเรื่องนั้น ดังพุทธพจน์ตอนหนึ่งว่า “บัณฑิตพึงตั้งตนไว้ในคุณธรรมที่เหมาะสมก่อน แล้วจึงสอนคนอื่นใน

^{๓๒} สัมภาษณ์ คุณชัชชลีย์ อติชัย, ๗ มิถุนายน ๒๕๕๗.

^{๓๓} สัมภาษณ์ คุณณัฐ จันทร์หนูหงษ์ , ๑๙ มิถุนายน ๒๕๕๗.

^{๓๔} สัมภาษณ์ คุณชัชชลีย์ อติชัยวิฑิต, ๗ มิถุนายน ๒๕๕๗.

ภายหลัง”^{๓๕} จากการศึกษาพบว่า การประพาดิตนให้เป็นแบบอย่างของแม่ในกลุ่มตัวอย่าง แบ่งออกได้เป็น ๓ ด้าน ได้แก่

๑. ด้านเศรษฐกิจและการเงิน

ในด้านการประกอบอาชีพ แม่ในกลุ่มตัวอย่างทุกราย มีความขยันหมั่นเพียร และความอดทนในการทำมาหากิน ซึ่งถือว่าเป็นแบบอย่างที่ดีให้แก่ลูก แต่ทั้งนี้ ก็ต้องให้เด็กได้รู้ได้เห็นการทำหน้าที่นั้นด้วย ดังกรณีของคุณณัฐที่กล่าวไว้ในบทสัมภาษณ์ตอนหนึ่งว่า “ความที่พี่เป็นครู พี่จะต้องจัดค่ายลูกเสือ ถ้าจัดค่ายในโรงเรียน พี่ก็จะสร้างเตนท์ ให้ลูกนอน ให้ลูกมาเรียนรู้ ให้ลูกมาเห็นว่าแม่ทำอะไร ทำไมแม่จึงไม่มีเวลาให้ลูก”^{๓๖}

ในด้านการออมและการใช้จ่ายเงิน จากกลุ่มตัวอย่างพบว่า มีเพียง ๒ รายที่กล่าวถึงการฝึกลูกให้รู้จักออมเงินเพื่อใช้จ่ายในสิ่งที่จำเป็นในอนาคต โดยแม่ทั้งคู่ได้นำหลักการบริหารการเงินที่ตนปฏิบัติมาโดยตลอดมาเป็นแบบอย่างในการฝึกฝนลูก ซึ่งหลักปฏิบัติของแม่ทั้ง ๒ รายจะมีลักษณะคล้ายคลึงกัน ดังเห็นได้จากบทสัมภาษณ์ของแม่รายที่ ๑ คือคุณวรรณภา ว่า “จะสอนลูกว่า เวลาใช้จ่ายเงิน ต้องจัดสรรปันส่วนให้ดี จะซื้ออะไรต้องดูว่ามันคุ้มไหม...แต่เวลาลูกจะซื้ออะไร เขาจะเอาจากเงินที่เก็บไว้มาซื้อถ้าไม่พอก็จะมาขอจากแม่ ทุกครั้งจะใช้วิธีนี้ตลอด”^{๓๗} และสอดคล้องกับบทสัมภาษณ์ของแม่อีกราย คือคุณณัฐว่า “พี่จะสอนการออมเงิน โดยมีกระปุกออมสินให้หยอดถ้าลูกอยากได้อะไร ลูกต้องตั้งเป้าไว้ ถ้าไม่พอแม่จะเติมให้. เขาก็จะวางแผนนี่คือสิ่งที่ลูกได้รับจากเรา”^{๓๘}

๒. ด้านความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในครอบครัว

ในการดำเนินชีวิตประจำวัน สิ่งที่ขาดไม่ได้ คือ การมีปฏิสัมพันธ์กับคนรอบข้าง โดยเฉพาะกับบุคคลในครอบครัว เช่น พ่อแม่พี่น้องหรือเครือญาติ เพราะฉะนั้น หากผู้เป็นแม่มีความสัมพันธ์ที่ไม่ดีกับบุคคลใดในครอบครัว เด็กซึ่งได้รู้ได้เห็นทุกวัน ก็จะมีปฏิกิริยาที่ไม่ดีต่อบุคคลนั้นเช่นกัน อันเป็นการสร้างแบบอย่างที่ไม่ดีแก่เด็กโดยไม่รู้ตัว ดังบทสัมภาษณ์ของกลุ่มตัวอย่างรายหนึ่งว่า “น้องสาวที่ห่างกันขวบหนึ่ง ก็จะมีกันตลอด ทุกวันนี้ เขาก็ไม่เกรงใจเรา...น้องสาวที่เป็นน้ำของลูก ก็จะไม่ค่อยชอบลูก เพราะชอบเถียงน้ำ ทุกวันนี้ก็ยังเถียงอยู่”^{๓๙}

๓. ด้านพฤติกรรมของตัวแม่

โดยทั่วไป เวลามีปัญหาเกี่ยวกับลูก แม่ส่วนใหญ่มักจะพยายามทำทุกอย่างเพื่อแก้ไขในตัวลูกโดยการพร่ำสอนเพียงอย่างเดียว แต่ในกรณีของเด็กที่มีปฏิกิริยาต่อต้านแม่ เพราะขาดความ

^{๓๕} พ.ร. (ไทย) ๒๕/๑๕๘/๘๑.

^{๓๖} สัมภาษณ์ คุณณัฐ จันทร์หนูหงษ์, ๑๙ มิถุนายน ๒๕๕๗.

^{๓๗} สัมภาษณ์ คุณวรรณภา แก้วบัวดี, ๑๕ มิถุนายน ๒๕๕๗.

^{๓๘} สัมภาษณ์ คุณณัฐ จันทร์หนูหงษ์, ๙ มิถุนายน ๒๕๕๗.

^{๓๙} สัมภาษณ์ คุณวรรณภา แก้วบัวดี, ๑๕ มิถุนายน ๒๕๕๗.

อบอุ่นจากผู้เป็นแม่มานาน แม่จะต้องพิจารณาข้อบกพร่องของตัวเองและปรับเปลี่ยนพฤติกรรมในการเข้าไปดูแลลูก เพื่อสร้างความมั่นใจและความไว้วางใจในตัวแม่เสียก่อน จึงจะให้คำแนะนำสั่งสอนแก่ลูกได้ ซึ่งในกลุ่มตัวอย่าง ยังไม่พบแม่ที่มีปัญหากับลูกดังกล่าวได้ใช้วิธีการนี้แต่อย่างใด ความขัดแย้งระหว่างแม่ลูกจึงยังมีอยู่ในครอบครัวซึ่งยากที่จะแก้ไขได้ ดังคำกล่าวในบทสัมภาษณ์ของกลุ่มตัวอย่างรายหนึ่งว่า “ลูกเริ่มคิดมาก ไม่เชื่อฟังและก้าวร้าวกับแม่ พยายามสอนเขาทุกอย่างด้วยคำพูด เขาก็ไม่ฟัง จนตอนหลัง แม่จะเจิบและเดินออกจากบ้านไป ตอนกลับมา ถ้าเขายังอารมณ์รุนแรงอยู่ ก็จะพูดเขาว่า ถ้าขึ้นทำอย่างนี้อีก แม่มีที่ไปนะ เขาก็กลัว และหยุดทำ ตอนนั้นดูเขาเป็นคนป่วยแล้ว”^{๔๐} จากตัวอย่าง จะเห็นได้ว่า แม่รายนี้ใช้วิธีขู่ลูกด้วยคำพูดเพื่อให้เขาเชื่อฟังและหยุดก้าวร้าวกับแม่ แต่การใช้วิธีนี้ เด็กจะกลัวและขาดความมั่นใจในตัวเอง ยิ่งทำให้เขาไม่กล้าเข้าหาแม่ เวลามมีปัญหา ก็จะแสดงอาการก้าวร้าวและมีอารมณ์ฉุนเฉียว เพื่อเรียกร้องความสนใจจากแม่ หากแม่ไม่เข้าใจและไม่ปรับพฤติกรรมของตัวเอง ก็ยากที่จะแก้ไขปัญหานี้ได้

จากการวิเคราะห์บทบาทหน้าที่ของแม่ในกลุ่มตัวอย่างข้างต้น สรุปได้ว่า แม่ในครอบครัวแม่คนเดียวควรทำหน้าที่ทั้ง ๓ ด้านอย่างสม่ำเสมอ คือ ให้การดูแลและเลี้ยงดู อบรมสั่งสอน และประพฤตินเป็นแบบอย่างแก่ลูก หากบกพร่องในการทำหน้าที่ด้านใดด้านหนึ่ง ปัญหาลูกไม่เชื่อฟังและมีพฤติกรรมก้าวร้าวกับแม่ก็จะเกิดขึ้นตามที่ได้เห็นในกลุ่มตัวอย่าง ดังนั้น บทบาทหน้าที่ของแม่ในครอบครัวแม่คนเดียวจึงมีความสำคัญต่ออนาคตของบุตรธิดาอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางด้านจริยธรรมหรือการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง ซึ่งแม่จำเป็นต้องศึกษาหลักการหรือแนวทางในการปฏิบัติตนทางด้านการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องด้วย จะได้เป็นแบบอย่างที่ถูกๆสามารถนำไปปฏิบัติตามได้

๔.๓ แนวทางการประยุกต์หลักธรรมในการปลูกฝังจริยธรรมแก่บุตรธิดา ของแม่คนเดียว

ในการศึกษาแนวทางการประยุกต์หลักธรรมในการปลูกฝังจริยธรรมแก่บุตรธิดาของแม่คนเดียว ผู้วิจัยจะนำเอาปัญหา ๓ ด้าน คือ ด้านเศรษฐกิจและการเงิน ด้านความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในครอบครัว และด้านการอบรมเลี้ยงดู มาเป็นประเด็นด้านจริยธรรมที่จะใช้ในการปลูกฝังให้แก่บุตรธิดาของแม่คนเดียว โดยจะนำเสนอหลักการและเงื่อนไขในการประยุกต์หลักธรรมในแต่ละด้านดังกล่าว เพื่อสรุปหาแนวทางในการปลูกฝังจริยธรรมแก่บุตรธิดาเป็นลำดับไป

^{๔๐} สัมภาษณ์ คุณเสาวลักษณ์ อเนกพูลลาภ, ๑๐ พฤษภาคม ๒๕๕๗.

๔.๓.๑ แนวทางการประยุกต์หลักธรรมด้านเศรษฐกิจและการเงินเพื่อปลูกฝังจริยธรรมแก่บุตรธิดาของแม่คนเดียว

ในการประยุกต์หลักธรรมด้านเศรษฐกิจและการเงิน จะมีหลักการ เงื่อนไข และแนวทางในการปฏิบัติ ดังนี้

๑. หลักการในการประยุกต์หลักธรรมด้านเศรษฐกิจและการเงิน

หลักการในการประยุกต์หลักธรรมด้านเศรษฐกิจและการเงิน มี ๓ ประการ คือ ความพอประมาณ ความมีเหตุผล และการมีภูมิคุ้มกันที่ดีในตัว ดังนี้

(๑) ความพอประมาณ หมายถึง ความพอดีที่ไม่น้อยเกินไปและไม่มากเกินไปโดยไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น สอดคล้องกับหลักธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ในเรื่องความสันโดษ ซึ่งมีความหมายทางพระพุทธศาสนา ว่า

- ๑) ยินดีพอใจ ตามที่ได้ ไม่ปรารถนาของคนอื่น ไม่ริษยาเขา
- ๒) ยินดีพอใจ ตามกำลัง ไม่ยินดีอยากได้เกินกว่ากำลังแห่งตน
- ๓) ยินดีตามสมควร ตามความเหมาะสม กับตนตามฐานะของชีวิต^{๔๑}

จากความหมายข้างต้น สามารถอธิบายความพอประมาณในการแสวงหาทรัพย์ตามหลักทฤษฎีอัมมิกัตถสังวัตตนิกธรรม ได้ว่า การประกอบอาชีพ ต้องทำด้วยความขยันหมั่นเพียร เรียนให้รู้จริงและฝึกฝนให้มีความชำนาญ จนสามารถทำเป็นอาชีพตั้งตัวสร้างหลักฐานได้ แต่ทั้งนี้ก็ต้องตั้งอยู่บนหลักการของความพอประมาณ โดยมีความยินดีพอใจ ดังนี้

- ๑) ยินดีพอใจ ตามที่ได้ หมายถึง มีความพอใจกับผลตอบแทนที่ตนได้รับจากการประกอบอาชีพที่สุจริต ทำให้มีความโลภน้อย เมื่อมีความโลภน้อยก็เบียดเบียนผู้อื่นน้อย
- ๒) ยินดีพอใจ ตามกำลัง หมายถึง ประกอบอาชีพการงานด้วยความขยันหมั่นเพียรตามกำลังความสามารถของตน คือทำเท่าที่ทำได้ ไม่หักโหมกับงานจนไม่มีเวลาให้กับตนเองและครอบครัว
- ๓) ยินดีตามความเหมาะสม ตามฐานะของชีวิต หมายถึง เมื่อทำมาหากินตามกำลังความสามารถของตนแล้ว ไม่ว่าจะได้รายได้มากหรือน้อย ก็มีความพอใจที่จะมีความเป็นอยู่หรือใช้ชีวิตตามฐานะของตน

^{๔๑} พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช, คำสอนของพ่อ, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา และสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๐), หน้า ๖๓.

ดังนั้น การแสวงหาทรัพย์ ตามหลักจริยธรรมหรือการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง จึงต้องมีความพอประมาณในการประกอบอาชีพ โดยมีความพอใจ ๓ ประการ คือ (๑) ในทรัพย์ที่ตนหา มาได้ด้วยความสุจริต (๒) ในการที่ตนได้ทำมาหากินด้วยความขยันหมั่นเพียร ตามกำลังความสามารถ ของตนและ (๓) ในการใช้ชีวิตตามฐานะที่ตนเป็นอยู่

(๒) ความมีเหตุผล หมายถึง การใช้สติและปัญญาในการตัดสินใจด้วยเหตุ ด้วยผล โดยปราศจากอารมณ์หรืออคติ มีความยับยั้งชั่งใจกับความอยากได้-อยากมี-อยากเป็นโดยที่ ความมีเหตุผลต้องเป็นสิ่งที่สามารถอธิบายได้ ซึ่งความมีเหตุผลนี้ เป็นหลักการสำคัญประการหนึ่ง ของการเลี้ยงชีพแบบสมชีวิตา ในทฤษฎัมมิกัตถสังวัตตินิกธรรม สามารถนำมาอธิบายได้ดังนี้

สมชีวิตา (เลี้ยงชีวิตแต่พอดี) คือ พยายามเลี้ยงชีพโดยสมควรแก่ฐานะ โดยไม่ให้ฟุ่มเฟือยสุรุ่ยสุร่ายจนเกินพอดี หรือฝืดเคืองจนเกินไป ซึ่งมีความหมายว่า เวลาที่เรามีรายได้ น้อยก็ต้องรู้จักประหยัด พยายามใช้จ่ายเลี้ยงชีพอย่างง่ายๆ ให้สมควรกับรายได้ของตน และไม่ พยายามที่จะยืมเงินผู้อื่นมาใช้ ทำให้เกิดหนี้สินเป็นพันธะติดตัว ส่วนในเวลาที่มีรายได้มาก ก็พยายาม ใช้จ่ายให้สมควรแก่ฐานะไม่ให้ฝืดเคืองจนเกินไป แต่ไม่ว่าจะเป็นในกรณีไหนก็ตาม การเลี้ยงชีพแบบ สมฐานะในความหมายของทางพระพุทธศาสนา ล้วนตั้งอยู่บนหลักการของความมีเหตุผล คือ ก่อน ตัดสินใจที่จะทำการใช้จ่ายใช้สอยใดๆ ควรพิจารณาด้วยเหตุและผลถึงความจำเป็น ประโยชน์ และ คุณค่าของสิ่งของนั้นๆเป็นสำคัญ และถ้านำมาใช้แล้วก็ควรใช้ให้เกิดประโยชน์และรู้คุณค่าอย่างสูงสุด

(๓) การมีภูมิคุ้มกันที่ดี หมายถึง การเตรียมความพร้อมรับมือกับการ เปลี่ยนแปลงต่างๆที่จะเกิดขึ้นในอนาคตด้วยความไม่ประมาท ซึ่งการมีภูมิคุ้มกันที่ดีเป็นหลักการหนึ่ง ที่พบในหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา คือ หลักการรักษาทรัพย์ และหลักการคบภักยาณมิตรใน ทฤษฎัมมิกัตถสังวัตตินิกธรรม และการจัดสรรทรัพย์ในหลักโภควิภาค ๔ โดยเป็นหลักการที่สร้าง ภูมิคุ้มกันใน ๒ ด้านดังนี้

๑) ภูมิคุ้มกันทางการเงิน

ในการดำเนินชีวิตอยู่ทุกวันนี้ สิ่งทั้งหลายรอบตัวเราและชีวิตเรา ล้วนไม่เที่ยง แท้แน่นอน ทุกอย่างเปลี่ยนแปลงไปตลอดเวลา ดังนั้น ในขณะที่ยังสามารถทำงานหาเงินมาเลี้ยงชีพได้ อยู่ บุคคลก็ไม่ควรประมาท ต้องรู้จักสร้างภูมิคุ้มกันทางการเงินไว้ เพื่อเป็นหลักประกันความเสี่ยงใน อนาคตข้างหน้า การสร้างภูมิคุ้มกันทางการเงิน อาจทำได้ ด้วยการใช้จ่ายเงินตามอัตภาพ และความ จำเป็น โดยรักษาเงินทองที่หามาได้ไม่ให้รั่วไหลไปในทางอบายมุขและที่สำคัญคือไม่ไปกู้หนี้ยืมสินผู้อื่น มาใช้จ่ายในสิ่งที่ไม่ทำให้เกิดรายได้ ซึ่งสอดคล้องกับหลักการรักษาทรัพย์ ในทฤษฎัมมิกัตถสังวัตตินิก-

ธรรมที่กล่าวไว้ว่า อารักขสัมปทา (ถึงพร้อมด้วยการรักษา) คือรู้จักคุ้มครอง เก็บรักษา โภคทรัพย์และผลงานที่ตนได้ทำไว้ด้วยความขยันหมั่นเพียรโดยชอบธรรมด้วยกำลังของตน ไม่ให้เป็นอันตรายหรือเสื่อมเสีย^{๔๒}

นอกจากนั้น การสร้างภูมิคุ้มกันทางการเงิน อาจทำได้ด้วยวิธีการออมเงิน ส่วนหนึ่งจากรายได้มาเก็บไว้ใช้ในยามจำเป็นหรือในภายภาคหน้า ตามหลักโภควิภาค ๔ ที่ให้รู้จักจัดสรรเงินที่หามาได้ โดยแบ่งออกเป็น ๔ ส่วน คือ ๑ ส่วนไว้ใช้จ่ายเลี้ยงตน เลี้ยงคนที่ควรบำรุง และทำประโยชน์ ๒ ส่วน ไว้ลงทุนประกอบการ และ อีก ๑ ส่วนที่เหลือ เก็บไว้ในคราวจำเป็น^{๔๓}

ดังนั้น สรุปได้ว่า การสร้างภูมิคุ้มกันทางการเงิน สามารถทำได้โดยการใช้จ่ายอย่างประหยัด บนพื้นฐานของความพอดี เก็บรักษาเงินทองที่หามาได้ด้วยการไม่ไปพัวพันกับอบายมุขทั้งหลาย หรือด้วยการออมเงินส่วนหนึ่งไว้ในยามจำเป็นในอนาคต

๒) ภูมิคุ้มกันทางด้านสังคม

เนื่องจากมนุษย์เป็นสัตว์สังคมที่ต้องอยู่ร่วมกันเป็นหมู่เหล่ามีความเกี่ยวข้องกันและกัน และมีความสัมพันธ์กันในหมู่มวลสมาชิก การสร้างภูมิคุ้มกันที่ดีให้กับตัวเองจึงเป็นสิ่งสำคัญยิ่งอย่างหนึ่ง ซึ่งนอกจากมีภูมิคุ้มกันทางการเงินแล้ว ยังต้องมีภูมิคุ้มกันทางสังคมอีกด้วย หลักการในการสร้างภูมิคุ้มกันทางสังคมอย่างหนึ่งก็คือ การรู้จักคบคนดีเป็นมิตรที่ทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า กัลยาณมิตรตาหรือความมีกัลยาณมิตร หมายถึง การรู้จักเลือกเสวนาบุคคลหรือเข้าร่วมหมู่กับท่านผู้ทรงคุณทรงปัญญา มีความสามารถ ซึ่งจะช่วยสนับสนุน ชักจูง ชี้ช่องทาง เป็นแบบอย่างตลอดจนเป็นเครื่องอุดหนุนเกื้อกูลแก่กันให้ดำเนินก้าวหน้าไปด้วยดี ในการดำเนินชีวิตและการประกอบอาชีพการงาน^{๔๔}

๒. เจื่อนใจในการประยุกต์หลักธรรมด้านเศรษฐกิจและการเงิน มีหลักสำคัญ

๒ ประการ คือ

(๑) **หลักวิชาความรู้** ในการประยุกต์หลักธรรมด้านเศรษฐกิจและการเงิน เพื่อการดำเนินชีวิต บุคคลควรศึกษาหลักธรรมที่เกี่ยวข้องและหลักวิชาการทางการเงินอย่างรอบด้าน เพื่อนำความรู้เหล่านั้นมาพิจารณา เชื่อมโยง และวางแผนปรับเปลี่ยนให้สามารถนำมาปฏิบัติใช้ได้จริงกับชีวิตประจำวัน วิชาความรู้ทั้งทางด้านธรรมและทางวิชาการ อาจเรียนรู้ได้ใน ๒ ระดับ คือ

^{๔๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), **ธรรมบุญชีวิต**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ-ราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๓๘.

^{๔๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๓, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอส. อาร์. พรินติ้งแมสโปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๒๘.

^{๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๗.

๑) การเรียนรู้หรือรับความรู้จากผู้อื่น ไม่ว่าจะเป็นในลักษณะของการฟัง การอ่าน และการสังเกต ซึ่งเป็นการศึกษาแบบกว้างๆรอบด้าน

๒) การนำความรู้ในข้อ (๑) มาพิจารณาใคร่ครวญ เพื่อให้เกิดความรู้ใหม่ ที่เป็นความคิดของตัวเอง

จากการเรียนรู้ใน ๒ ระดับข้างต้น ถ้าสามารถนำความรู้ที่มีอยู่ก่อนมา เชื่อมโยงกับความรู้ใหม่ที่เข้ามา ก็จะทำให้เกิดปัญญา (wisdom) คือ ความสามารถในการนำความรู้ มาเป็นปัจจัยให้เกิดความฉลาด และความเจริญก้าวหน้า **ดังนั้น** จึงสรุปได้ว่า ความสำคัญของการศึกษาหาความรู้ จึงอยู่ที่ต้องศึกษาเพื่อให้เกิด “ความฉลาดรู้” คือรู้จักนำความรู้มาประยุกต์ใช้ เพื่อให้เกิดประโยชน์ได้อย่างแท้จริง^{๔๕}

(๒) หลักคุณธรรม พื้นฐานจิตใจที่ประกอบด้วยคุณธรรม เป็นปัจจัยสำคัญ อย่างหนึ่งที่เป็นแรงผลักดันและเหนี่ยวรั้งให้บุคคลสามารถดำเนินชีวิตไปในทิศทางที่ถูกต้องมั่นคงและมีความสุข ดังนั้น ในการนำหลักธรรมมาประยุกต์ใช้เพื่อปลูกฝังจริยธรรมด้านเศรษฐกิจและการเงิน ให้แก่บุตรธิดา หลักคุณธรรมจึงเป็นอีกหนึ่งเงื่อนไขที่บุคคลควรสร้างเสริมไว้ในจิตใจเพื่อให้การปฏิบัติภารกิจดังกล่าวสามารถลุล่วงไปด้วยดี คุณธรรมที่เป็นที่ตั้งแห่งความสำเร็จ ได้แก่ ความซื่อสัตย์ ความขยันหมั่นเพียร ความมีวินัย และความพอเพียง

๑) ความซื่อสัตย์ เป็นคุณธรรมที่เหนี่ยวรั้งไม่ให้บุคคลหลงผิดไปประกอบอาชีพที่ไม่สุจริตอันผิดต่อกฎหมายและศีลธรรม แต่ถ้าได้ทำอาชีพใดที่สุจริตแล้วก็ให้ทำด้วยความซื่อสัตย์ และซื่อตรง

๒) ความขยันหมั่นเพียร เป็นคุณธรรมที่ผลักดันให้บุคคลมีความอดทนอดกลั้นในการทำมาหากินเพื่อเลี้ยงตัวเองและครอบครัว โดยไม่ย่อท้อต่อความยากลำบากใดๆ

๓) ความมีวินัย เป็นคุณธรรมที่ทำให้บุคคลสามารถควบคุมพฤติกรรมของตนเองทางด้านการใช้จ่ายและการออม เพราะความมีวินัยนี้ เป็นปัจจัยที่สร้างความรับผิดชอบในการวางแผนแบบแผนทางการเงินให้มีขึ้นในตัวบุคคลนั่นเอง

๔) ความพอเพียง เป็นคุณธรรมที่เหนี่ยวรั้งไม่ให้บุคคลเกิดความโลภ อยากได้ อยากเป็นเหมือนคนอื่น จนอาจทำการใด ๆ ที่จะนำความเดือดร้อนให้กับตัวเองและครอบครัว เช่น ใช้จ่ายเงินเกินฐานะของตนเอง จนต้องไปกู้หนี้ยืมสินผู้อื่นมาใช้ หรือไปพัวพันกับอบายมุขต่างๆ

^{๔๕} ธรรมรักษ์และจิตตวชิระ, สร้างเด็กดี มีคุณธรรม ตามคำสอนของ “พ่อ”, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท แชนโพร พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๒๕.

๓. แนวทางในการประยุกต์หลักธรรมด้านเศรษฐกิจและการเงินเพื่อปลูกฝังจริยธรรมแก่บุตรธิดาในครอบครัวแม่คนเดียว

จากหลักการ ๓ ประการ คือ ความพอประมาณ ความมีเหตุผล และการมีภูมิคุ้มกันที่ดีในตัว และเงื่อนไข ๒ ข้อ คือ หลักวิชาความรู้ และหลักคุณธรรม ที่กล่าวไว้ข้างต้นสามารถนำมาเป็นแนวทางในการปฏิบัติ ดังนี้

(๑). การแสวงหาและรักษาทรัพย์

มีแนวทางในการปฏิบัติ ดังต่อไปนี้

๑) ประกอบอาชีพ ตามความรู้ความสามารถของตน ด้วยความขยันหมั่นเพียร และด้วยความซื่อสัตย์สุจริต เรียนรู้และฝึกฝนทักษะให้มีความชำนาญยิ่งขึ้นเพื่อเพิ่มพูนรายได้ให้อยู่ในระดับพอเพียงต่อการดำเนินชีวิตของครอบครัว แต่การทำงานใดก็ต้องทำด้วยเหตุผลและบนหลักการของความพอประมาณ กล่าวคือ ไม่ทำงานมากเกินไป จนไม่มีเวลาให้กับตัวเองและครอบครัว แต่ก็ไม่เกียจคร้านจนกลายเป็นภาระให้กับครอบครัว

๒) ห่างไกลจากอบายมุขทั้งหลาย เพราะเป็นเหตุทำให้เงินทองที่หามาได้รั่วไหลไป และยังนำมาความเสื่อมเสียมาให้กับตัวเองและครอบครัว พยายามสร้างภูมิคุ้มกันที่ดีให้แก่ตัวเองโดยการนำเงินที่หามาได้ส่วนหนึ่งไปเก็บรักษาไว้ในที่ปลอดภัย เช่นฝากธนาคารไว้หรือหาแหล่งลงทุนทางการเงินอื่นๆที่มีความมั่นคง แต่ทั้งนี้ก็ต้องศึกษาให้ดีก่อนทำการลงทุน โดยยึดหลักการของความพอประมาณเป็นสำคัญ

๓) คบค้าสมาคมกับคนดีที่มีคุณธรรมและศีลธรรม สร้างภูมิคุ้มกันที่ดีในด้านสังคมให้แก่ตัวเอง เนื่องจากการประกอบอาชีพการทำงานในปัจจุบัน มักจะมีการแข่งขันกันอย่างผลประโยชน์กัน หากเพื่อนที่คบอยู่เป็นกัลยาณมิตร เขาก็จะคอยช่วยเหลือเกื้อกูลให้เรามีแต่ความเจริญ โดยหลีกเลี่ยงการกระทำใดๆที่เป็นการเอาเปรียบและเบียดเบียนผู้อื่น ซึ่งก็เป็นการสร้างภูมิคุ้มกันทางศีลธรรมและคุณธรรมให้แก่ตัวเองด้วย

๔) ใช้ชีวิตแบบเรียบง่าย ยึดหลักการของความพอเพียง ใช้จ่ายอย่างประหยัด ไม่ฟุ้งเฟ้อเกินฐานะของตน จนก่อหนี้สิน นำความทุกข์มาให้กับตัวเองและครอบครัว ถึงแม้จะมีฐานะการเงินดี ก็ต้องรู้จักใช้จ่ายอย่างมีเหตุมีผลอย่างรู้คุณค่าของเงิน

(๒). การจัดสรรและการใช้จ่ายทรัพย์

มีแนวทางในการปฏิบัติดังนี้

๑) สร้างวินัยทางการเงินให้เกิดขึ้นในตนเอง ทั้งทางด้านการใช้จ่ายและการออมเงิน โดยทำบัญชีรายรับรายจ่ายในเบื้องต้น เพื่อให้ทราบสถานะการเงินของตัวเองและ

ครอบครัว จัดสรรเงินให้เป็นสัดส่วน โดยแบ่งส่วนหนึ่งของเงินออมไว้ใช้ในยามฉุกเฉินหรือยามจำเป็นในอนาคต ซึ่งจะเป็นการสร้างภูมิคุ้มกันทางการเงินให้กับตัวเองเป็นอย่างดี

๒) ใช้สติ และความรอบคอบทุกครั้งเมื่อมีการใช้จ่ายเงิน ไม่ว่าจะเพื่อส่วนตัว หรือเพื่อการลงทุน ในกรณีของการใช้จ่ายเพื่อส่วนตัว ก็ต้องคำนึงถึงความประหยัดเป็นหลักสำคัญ เพราะการใช้จ่ายอย่างประหยัดนี้เป็นหลักประกันความมีกินมีใช้ให้แก่ผู้ประหยัดเอง อีกทั้งยังช่วยป้องกันความขัดสนที่อาจเกิดขึ้นในวันข้างหน้าอีกด้วย

๓) ใช้จ่ายเงินที่หามาได้ให้เกิดประโยชน์แก่ทั้งตนเองและครอบครัว ช่วยเหลือเกื้อกูลบุคคลรอบข้าง เช่น ญาติพี่น้อง และเพื่อน เมื่อเขาได้รับความเดือดร้อน

๔.๓.๒ แนวทางการประยุกต์หลักธรรมด้านความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในครอบครัว เพื่อปลูกฝังจริยธรรมแก่บุตรธิดาของแม่คนเดียว

ในการประยุกต์หลักธรรมด้านความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในครอบครัว จะมีหลักการเงื่อนไข และแนวทางในการปฏิบัติ ดังต่อไปนี้

๑. หลักการในการประยุกต์หลักธรรมด้านความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในครอบครัว มี ๓ ประการ คือ ความรับผิดชอบ ความมีเหตุผล และความเอื้ออาทร

(๑) **ความรับผิดชอบ** หมายถึง การแสดงออกถึงความเอาใจใส่ ความมุ่งมั่น ต่อหน้าที่การงาน ตลอดจนต่อการเป็นอยู่ของตนเองและผู้อยู่ในความดูแลอย่างเต็มความสามารถด้วยความผูกพัน ในกรณีของครอบครัวแม่คนเดียว หากต้องการให้สมาชิกในครอบครัวมีความสัมพันธ์รักใคร่กลมเกลียวกัน ผู้เป็นแม่ต้องมีความรับผิดชอบเอาใจใส่เด็ก ๆ มิใช่เฉพาะด้านการกินอยู่เท่านั้น แต่ยังต้องให้การปลูกฝังสิ่งดีงามในจิตใจเด็กด้วย ซึ่งสอดคล้องกับหลักธรรมว่าด้วยทศ ๖ ที่ผู้เป็นพ่อแม่ถูกจัดให้อยู่ในทิศเบื้องหน้า เพราะต้องรับผิดชอบชีวิตลูกด้วยการทำหน้าที่สำคัญ ๒ ประการ คือ ห้ามไม่ให้ทำความชั่ว และให้ตั้งอยู่ในความดี โดยการประพฤติตนให้มีความเจริญงอกงามด้วยคุณธรรมที่เรียกว่า อารยวัฑฒิ ทั้ง ๕ อันได้แก่^{๔๖}

๑) งอกงามด้วยศรัทธา คือ ให้มีความมั่นใจในพระรัตนตรัยและการทำความดี ให้มีหลักยึดเหนี่ยวในทางจิตใจ

๒) งอกงามด้วยศีล คือ ให้มีความประพฤติดีงาม รู้จักทำมาหากินในทางสุจริต มีวินัย และมีกิริยามารยาทอันงาม

๓) งอกงามด้วยสุตะ คือ ให้มีความรู้จากการเล่าเรียนสดับฟัง โดยแนะนำให้ศึกษาหาความรู้เพื่อปรับปรุงฟื้นฟูชีวิตและจิตใจ

^{๔๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **ธรรมบุญชีวิต**, หน้า ๔๔.

๔) จอกลงด้วยจาคะ คือ ให้มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ มีน้ำใจต่อกัน และพอใจทำประโยชน์แก่เพื่อนมนุษย์

๕) จอกลงด้วยปัญญา คือ ให้มีความคิด เข้าใจเหตุผล รู้ดี รู้ชั่ว รู้คุณโทษ รู้จักใช้ปัญญาพิจารณาเหตุปัจจัย แก้ไขปัญหา และจัดดำเนินการต่างๆ ให้ได้ผลดี

ดังนั้น จะเห็นได้ว่า การจะนำหลักธรรมมาประยุกต์ใช้เพื่อปลูกฝังจริยธรรม ด้านความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในครอบครัว ผู้เป็นแม่จะต้องมีคุณลักษณะสำคัญ คือ มีความรับผิดชอบ ทั้งในด้านการดูแลเอาใจใส่และการอบรมสั่งสอนลูก และในด้านการควบคุมความประพฤติของตนเองเพื่อให้เป็นแบบอย่างที่ดีแก่ลูก

(๒) ความมีเหตุผล หมายถึง ความสามารถในการตัดสินใจด้วยตนเอง โดยใช้เหตุปัจจัยเป็นหลักในการพิจารณาไตร่ตรองจะได้รู้เท่าทันความเป็นไปได้ภายใต้ขอบเขตของเหตุปัจจัยที่มี ทำให้ไม่มีความเอาแต่ใจตน หรือไม่ปล่อยตัวไปตามกระแสความตื่นข่าวและค่านิยม ซึ่งทางพระพุทธศาสนา เรียกว่า ทิณฐิสัมปทา (ทำทิณฐิให้ถึงพร้อม)^{๔๗}

ตามหลักสาราณียธรรม ๖ การจะอยู่ร่วมกันด้วยความรัก ความสามัคคีกัน สมาชิกในครอบครัวต้องปรับความเห็นหรือทิณฐิที่ต่างกันให้เป็นความเห็นชอบร่วมกัน คือต้องเป็นผู้มีทิณฐิหรือความเห็นเสมอกัน ซึ่งหมายความว่า แต่ละคนมีความคิดเห็นต่างกันได้ แต่เมื่อต้องปรึกษาหารือกันเพื่อเป้าหมายบางอย่าง ก็ควรพูดคุยกันด้วยเหตุและผล เพื่อปรับความเห็นที่ต่างกันให้เป็นไปในทิศทางเดียวกัน ซึ่งการพูดคุยกันด้วยเหตุผล โดยเฉพาะกรณีของครอบครัวแม่คนเดียว จะทำได้ก็ต้องอาศัยการปฏิบัติของผู้เป็นแม่ ๒ อย่าง คือ (๑) ให้ตั้งใจฟังสิ่งที่ลูกพูดเพื่อจะได้เข้าใจความคิดความเห็นของเขาอย่างถูกต้อง และ (๒) สื่อสารความเห็นของตนด้วยกิริยาวาจาที่แสดงออกถึงความรักความเมตตาต่อลูก ตามหลักสาราณียธรรม ๖ ว่าด้วยเมตตาทายกรรมและเมตตาวจีกรรม

(๓) ความเอื้ออาทร หมายถึง การเอื้อเฟื้อ มีน้ำใจให้แก่กัน ให้ความรัก ความเมตตา กรุณา ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ความเอื้ออาทรนี้ สามารถใช้เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวใจคนเพื่อกระชับความสัมพันธ์ให้ใกล้ชิดแน่นแฟ้นยิ่งขึ้น ซึ่งแสดงออกได้ในลักษณะต่างๆ ดังนี้

๑) ทาน (ให้ปัน) คือ เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เสียสละ แบ่งปัน ช่วยเหลือกัน ด้วยสิ่งของ ตลอดจนให้ความรู้และแนะนำสั่งสอน

๒) ปิยวาจา (พูดให้คนรัก) คือ กล่าวคำสุภาพ แนะนำสิ่งที่เป็นประโยชน์ ชักจูงในทางที่ดีงาม หรือแสดงความเห็นอกเห็นใจ ให้กำลังใจ

^{๔๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓.

๓) อุตถจริยา (ประพฤติสิ่งที่เป็ประโยชน์) คือ ช่วยเหลือด้วยร่างกาย ช่วยแก้ไขปัญหาด่างๆ และช่วยส่งเสริมในด้านจริยธรรม

๔) สมานัตตตา (ทำตัวเสมอต้นเสมอปลาย) คือ วางตัวให้เป็นกลาง ให้ความเสมอภาค ปฏิบัติตนสม่ำเสมอต่อทุกคน ไม่เอาเปรียบ ร่วมทุกข์ร่วมสุข ร่วมแก้ไขปัญหา เพื่อให้เกิดประโยชน์สุขร่วมกัน^{๔๘}

จากความข้างต้น อาจกล่าวได้ว่า ถ้าจะประยุกต์หลักธรรมเพื่อปลูกฝังจริยธรรมด้านความสัมพันธ์ในครอบครัวแม่คนเดียว หลักการเบื้องต้น คือ ผู้เป็นแม่ต้องมีใจที่ประกอบด้วย“ความเอื้อ”(การเอาใจใส่ มีน้ำใจ) และ“ความอาทร”(ความเอื้อเฟื้อ ความพะวง)เพื่อผูกความสัมพันธ์กับลูกด้วยการทำหน้าที่หลัก คือ ห้ามปรามไม่ให้กระทำความชั่ว ส่งเสริมการทำความดี (ตามหลักธรรมว่าด้วยทศ ๖) และเพื่ออยู่ร่วมกับลูกได้อย่างผาสุกด้วยเมตตาทายกรรม เมตตาวจีกรรม เมตตาโมกกรรม สาธารณโกคิตา สีสสามัญญตา และทิจญีสสามัญญตา (ตามหลักสาราณียธรรม ๖)

๒. เจื่อนไขในการประยุกต์หลักธรรมด้านความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในครอบครัว มีหลักสำคัญ ๒ ประการ ได้แก่

(๑) **หลักความรู้** ความรู้ในที่นี้ คือ ความรู้เกี่ยวกับตัวเอง หรือความรู้จักตนเองนั่นเอง ซึ่งหมายถึง การมองเห็นตนเองในสภาพความเป็นจริงว่า เรามีจุดเด่นจุดด้อยในเรื่องอะไร มีความสามารถในการทำสิ่งใดได้และตนเองมีความจำกัดในเรื่องใดบ้าง อีกทั้งสามารถดำเนินชีวิตอยู่ในโลกนี้อย่างมีความสุขท่ามกลางสิ่งที่ตนเองมีและเป็น โดยที่ไม่มีความรู้สึกลังการียาหรือคิดเปรียบเทียบกับผู้อื่น

จากความหมายข้างต้น สามารถอธิบายความสำคัญของ “ความรู้จักตนเอง” ต่อความสามัคคีปรองดองกันระหว่างสมาชิกในครอบครัวและบุคคลในสังคมได้ว่า โดยทั่วไป บุคคลจะมีความแตกต่างกัน ทั้งในเรื่องของเชื้อชาติ เผ่าพันธุ์ รูปร่างหน้าตา อุปนิสัยใจคอ สถานะการศึกษาฐานะการเงิน ความคิด และ ทศนคติ จึงทำให้บางครั้งเกิดความไม่เข้าใจกัน ขัดแย้ง และทะเลาะวิวาทกันได้ แต่ถ้าทุกคนหันมามองและทำความรู้จักกับตัวเองให้มากขึ้น โดยต้องรู้ว่าฐานะของตนเป็นอย่างไร หน้าที่ของตนมีอย่างไร เพื่อจะได้ปฏิบัติตนให้ถูกต้องตามฐานะและหน้าที่ของตน ไม่ก้าวก่ายสิทธิและหน้าที่ของผู้อื่น และไม่คิดเบียดเบียนใคร มีน้ำใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ยอมรับฟังความคิดเห็นที่ต่างของผู้อื่น ความรักความสามัคคีย่อมมีขึ้นได้ในครอบครัวและในสังคมโดยรวม ดังนั้น ในการนำหลักธรรมมาประยุกต์ใช้เพื่อปลูกฝังจริยธรรมด้านความสัมพันธ์แก่บุตรธิดาในครอบครัวแม่คนเดียว “ความรู้จักตนเอง” จึงเป็นเงื่อนไขหนึ่งที่ต้องคำนึงถึงและไม่ควรมองข้าม

^{๔๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑.

(๒) หลักคุณธรรม ในการนำหลักธรรมมาประยุกต์ใช้เพื่อปลูกฝังจริยธรรม ด้านความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในครอบครัวแม่คนเดียว จะต้องอาศัยเครื่องหล่อหลอมที่เป็น คุณธรรมขั้นพื้นฐานมาช่วยหล่อแบบหลักธรรมที่จะนำมาประยุกต์ และหลอมพฤติกรรมที่คุ้นเคยกัน มาในอดีตให้ละลายเป็นเนื้อเดียวกันกับคุณธรรมขั้นพื้นฐาน ซึ่งคุณธรรมขั้นพื้นฐานเหล่านี้ ได้แก่ สัจจะ ความอดทนอดกลั้น และความเสียสละ

๑) สัจจะ คือ ความจริง ซื่อตรงซื่อสัตย์ จริงใจ พุดจริง ทำจริง จะทำอะไรก็ให้เป็นที่ยอมรับไว้วางใจได้^{๔๙} จากความหมายดังกล่าว เห็นได้ว่า สัจจะนี้ประกอบด้วย คุณลักษณะ ๓ ประการ คือ

- ความตรง คือ ความไม่คด ไม่บิดพลิ้ว
- จริง คือ ความไม่เล่น ไม่เหลวไหล
- ความแท้ คือ ความไม่ปลอม ไม่เทียม

นอกจากนั้น คนที่มีสัจจะมักจะแสดงความรับผิดชอบออกมา ๔ ด้าน ดังนี้

- ด้านหน้าที่การงาน คือ ทำงานใดก็ทำให้สำเร็จไม่ว่าจะเกิดอุปสรรคใดๆ
- ด้านคำพูด คือ พุดจริง ทำจริง และ ถ้าทำอะไรไปแล้ว ก็ให้พูดตามที่ทำ
- ด้านบุคคล คือ มีความจริงใจต่อคนที่คบหา ไม่ลำเอียง ไม่มีอคติ
- ด้านความถูกต้อง คือ ไม่ผิดศีลธรรม และไม่ผิดกฎหมายบ้านเมือง

เพื่อให้มีความเข้าใจเรื่อง “สัจจะ” มากขึ้น จะอธิบาย ลักษณะ ๓ และความ รับผิดชอบ ๔ ข้างต้น ด้วยตารางดังต่อไปนี้

^{๔๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๓.

ตารางที่ ๔ ลักษณะ ๓ และความรับผิดชอบ ๔

ลักษณะ/รับผิดชอบ	ตรง	จริง	แท้
(๑) หน้าที่การงาน	มีรับผิดชอบในหน้าที่การงานครบถ้วน	ทำงานอย่างจริงจัง ทุ่มเท ทั้งกำลังกาย วาจาใจ จนกว่างานนั้นจะสำเร็จ	ทำงานเพื่อให้เกิดคุณธรรมแก่ตนเองและส่วนรวม
(๒) คำพูด	กล่าวคำพูดไม่วกวน ไม่อ้อมค้อม	กล่าวคำพูดแล้ว ปฏิบัติตามอย่างจริงจัง	สุจริตต่อคำพูดไม่ชักชวนไปสู่ความชั่ว
(๓) บุคคล	ไม่คิดทรยศหักหลัง บุคคลที่คบด้วย	จริงใจ และร่วมสุขร่วมทุกข์ไปด้วยกับคนที่คบ	มีเจตนาบริสุทธิ์ ส่งเสริมบุคคลที่คบด้วยให้มีคุณธรรมยิ่งขึ้นไป
(๔) ความถูกต้อง	ปฏิบัติให้ถูกต้องตามจารีตประเพณี หลักศีลธรรม และกฎหมายบ้านเมือง	ปฏิบัติตามความถูกต้องนั้นอย่างจริงจัง ไม่ทำๆหยุดๆ	ปฏิบัติตามความถูกต้องนั้น เพื่อบุญกุศล ไม่หวังลาภยศสรรเสริญใดๆ

ที่มา: สูตรสำเร็จการพัฒนาสังคมและเศรษฐกิจ

จากตารางข้างต้นนี้ เห็นได้ว่า การมีสัจจะนั้น ทำให้บุคคลเป็นคนที่มีความรับผิดชอบทั้งทางการกระทำ การพูดจา และความคิด จึงมักเป็นที่เคารพ และได้รับความไว้วางใจและยอมรับจากคนรอบข้าง โดยปราศจากความหวาดระแวงแคลงใจกัน ดังนั้น สัจจะจึงเป็นหลักคุณธรรมที่สำคัญประการหนึ่งที่ควรปลูกฝังเพื่อเสริมสร้างจริยธรรมด้านความสัมพันธ์ระหว่างแม่และลูกในครอบครัวแม่คนเดียว

๒) อุดทน อटकัณ คือ มีจิตใจเข้มแข็งหนักแน่น ไม่ว่าจะสามารถรักษา สภาวะปกติของตนไว้ได้ ไม่ว่าจะถูกระทบกระทบทั้งปวงด้วยสิ่งที่ไม่พอใจ หรือด้วยสิ่งที่น่าใคร่ จากคำจำกัดความนี้ สามารถแยกความอุดทน อटकัณ ออกเป็น ๔ ประการ ได้แก่

- ความอุดทนต่อความลำบากตรากตรำ เป็นความอุดทนต่อสภาพธรรมชาติ ดินฟ้าอากาศ ความหนาวความร้อน ฝนตก แดดออก ฯลฯ

- ความอุดทนต่อทุกข์เวทนา เป็นความอุดทนต่อการเจ็บไข้ได้ป่วย เช่น ความปวด ความเมื่อย เป็นต้น ผู้ที่ขาดความอุดทนต่อทุกข์เวทนานี้ มักจะร้องครวญคราง พร่ำเพ้อรำพัน หงุดหงิด ฉุนเฉียว ในเวลาเจ็บป่วย

- ความอุดทนต่อการกระทบกระทั่งหรือความเจ็บใจ เป็นการอุดทนต่อความ โกรธ ความไม่พอใจ ความขัดใจ

- ความอุดทนต่ออำนาจกิเลสหรือการทำตามอำเภอใจ เป็นการอุดทนต่อสิ่งที่ เราอยากทำแต่ไม่สมควรทำ เช่น อุดทนต่อการเที่ยวเตร่ ไม่เล่นการพนัน ไม่เสพสิ่งเสพติด เป็นต้น

จากความอุดทน อटकัณ ๔ ข้อนี้ ยังสามารถแบ่งออกเป็น ๒ ระดับ คือ ความ อุดทน อटकัณ ทางด้านกายภาพ (ข้อ ๑ และ ข้อ ๒) และ ความอุดทน อटकัณ ทางด้านจิตใจ (ข้อ ๓ และข้อ ๔) ซึ่งการยกระดับ ความอุดทน อटकัณ ถึงขั้นที่สามารถระงับใจ ไม่ให้โกรธ (ข้อ ๓) หรือ ไม่ให้ทำตามอำนาจกิเลส (ข้อ ๔) ถือว่า เป็นคุณธรรมเครื่องป้องกันไม่ให้เกิดความบาดหมาง จน ทะเลาะวิวาทกัน การระงับใจดังกล่าว ทางบาลีเรียกว่า ทมะ คือ การรู้จักข่มจิตของตน ซึ่งหมายถึง การข่มใจ การรู้จักควบคุมจิตใจ โดยการรู้จักฝึกฝนตนเอง ปรับปรุงตนให้เจริญก้าวหน้าด้วย สติปัญญา^{๕๐}

๓) ความเสียสละ คือ การสละกิเลส สละความสุขสบายและผลประโยชน์ส่วน ตนใจกว้าง ยอมรับฟังความทุกข์ ความคิดเห็น และความต้องการของผู้อื่น และพร้อมที่จะเข้าไป ร่วมมือช่วยเหลือ ไม่ใจแคบเห็นแก่ตัว หรือเอาแต่ใจตน^{๕๑} ความเสียสละนี้เป็นคุณธรรมที่ตั้งอยู่บน พื้นฐานของความกรุณาสงสาร ที่ต้องการปลดปล่อยความทุกข์ของผู้อื่นด้วยความเต็มใจ

จากความหมายข้างต้น เห็นได้ว่า ความเสียสละเป็นคุณธรรมที่สามารถใช้เป็น เครื่องผูกไมตรี และยึดเหนี่ยวจิตใจคนรอบข้างทำให้เกิดความชื่นชมยินดีต่อกันและกัน จึงเป็นอีกหนึ่ง หลักคุณธรรมที่จะเป็นเงื่อนไขของการนำหลักธรรมมาประยุกต์ใช้เพื่อปลูกฝังจริยธรรมด้าน ความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในครอบครัวแม่คนเดียว

^{๕๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม,

หน้า ๑๑๔.

^{๕๑} อ่างแล้ว.

๓. แนวทางในการประยุกต์หลักธรรมด้านความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในครอบครัวเพื่อปลูกฝังจริยธรรมแก่บุตรธิดาในครอบครัวแม่คนเดียว

จากหลักการ ๓ ประการ คือ ความรับผิดชอบ ความมีเหตุผล และความเอื้ออาทร และเงื่อนไข ๒ ข้อ คือ หลักความรู้ (ความรู้จักตัวเอง) และหลักคุณธรรมที่กล่าวไว้ข้างต้น สามารถนำมาเป็นแนวทางในการปฏิบัติ ดังนี้

(๑) การทำหน้าที่ของแม่ เพื่อเสริมสร้างความสัมพันธ์ที่ดีกับลูก

มีแนวทางในการปฏิบัติดังต่อไปนี้

๑) ควรรับผิดชอบดูแลลูกด้วยตัวเอง เพราะไม่ว่าเด็กจะอยู่ในวัยไหนก็ตาม ยังต้องการความรักความอบอุ่นจากผู้เป็นแม่ ความไว้วางใจที่เกิดจากความใกล้ชิดนี้เอง จะทำให้ง่ายต่อการอบรมสั่งสอน และเชื่อฟังเมื่อถูกห้ามปรามไม่ให้ทำความชั่ว

๒) ใช้หลักเหตุและผลมาอธิบายเรื่องบาปบุญคุณโทษ เพื่อเด็กจะได้เข้าใจ และเห็นถึงอันตรายและความน่ากลัวจากการทำความชั่ว

๓) ปฏิบัติตนให้เป็นคนมีสัจจะทั้งทางการกระทำและคำพูด เพื่อเป็นแบบอย่างของการกระทำที่ดีและความถูกต้อง อีกทั้งยังเป็นการสร้างความเชื่อมั่นและศรัทธาที่เด็กจะมีต่อผู้เป็นแม่

(๒.) การอยู่ร่วมกันด้วยความรัก ความสามัคคีกลมเกลียวกัน

มีแนวทางในการปฏิบัติดังต่อไปนี้

๑) เสียสละความสุขส่วนตัว เพื่อให้เวลาในการทำกิจกรรมร่วมกับครอบครัว เช่น รับประทานอาหารด้วยกัน ดูแลการบ้านลูก ในตอนเย็น หรือ พาไปทำบุญฟังธรรมที่วัด เล่นกีฬา เยี่ยมญาติผู้ใหญ่ ในวันหยุดสุดสัปดาห์

๒) พูดคุยสื่อสารกันในครอบครัว ด้วยกิริยาท่าทางและคำพูด ที่แสดงถึงความเมตตา ความรัก ความเอาใจใส่ ความเอื้ออาทรต่อกัน และพร้อมที่จะให้คำแนะนำปรึกษาแก่ลูกเมื่อมีปัญหาเกิดขึ้น

๓) อดทนต่อการรับรู้ปัญหาต่างๆ ที่อาจเกิดขึ้นกับลูก โดยเปิดใจรับฟังเหตุผล และคำอธิบายของลูก และเมื่อลูกกระทำผิด ก็พร้อมที่จะให้อภัยและเปิดโอกาสให้แก้ไขปรับปรุงตัวเอง

๔) ควบคุมความประพฤติของตัวแม่เองให้ตั้งอยู่ในความถูกต้องทั้งทางศีลธรรมและทางกฎหมายบ้านเมือง เพื่ออยู่ร่วมกับคนในครอบครัวและคนอื่นในสังคมได้อย่างมีความสุข

๔.๓.๓ แนวทางการประยุกต์หลักธรรมด้านการอบรมเลี้ยงดู เพื่อปลูกฝังจริยธรรมแก่บุตรธิดาของแม่คนเดียว

การนำหลักธรรมด้านการอบรมเลี้ยงดูมาประยุกต์ใช้เพื่อปลูกฝังจริยธรรมแก่บุตรธิดา มีหลักการ เจื่อนใจ และแนวทางในการปฏิบัติ ดังนี้

๑. หลักการในการประยุกต์หลักธรรมด้านการอบรมเลี้ยงดู มี ๓ ประการ ได้แก่ การประพฤติตนเป็นแบบอย่าง ความเสมอต้นเสมอปลาย และการให้อภัย

(๑) การประพฤติตนเป็นแบบอย่าง หมายถึง การปฏิบัติตนให้เป็นตัวอย่างที่ดีแก่บุคคลอื่น โดยเฉพาะบุตรธิดาที่เป็นอนุชนรุ่นหลังที่ยังต้องอาศัยผู้ส่องทาง นำทางให้กับชีวิต แต่ทั้งนี้ ผู้เป็นพ่อแม่ หรือ แม่ในกรณีของครอบครัวแม่คนเดียว ก็ต้องทำตัวให้เหมาะสมกับการเป็นที่พึ่งของลูก โดยการทำตนให้เป็นที่พึ่งของตนก่อน ตามพุทธสุภาษิตที่ว่า “ตนแลเป็นที่พึ่งแห่งตน”^{๕๒} ซึ่งหมายถึง ไม่ว่าจะทำการใดๆ ควรคิดทำด้วยตนเองก่อนที่จะคิดพึ่งพาหรือขอความช่วยเหลือจากผู้อื่น เพราะตนเองจะเป็นที่พึ่งของตนเองได้ดีที่สุด ไม่ว่าจะอยู่ในสถานการณ์ใดๆ ก็ตาม การที่แม่เป็นคนที่เป็นที่พึ่งพาตัวเองได้ จึงเป็นแบบอย่างที่ดีในการจะฝึกลูกให้รู้จักทำอะไรได้ด้วยตัวเอง ตามหลักพรหมวิหารธรรม ๔ ในข้ออุเบกขา

(๒) ความเสมอต้นเสมอปลาย หมายถึง ความเพียรพยายามที่จะปฏิบัติหน้าที่ของตน อย่างสม่ำเสมอ ไม่บกพร่อง ไม่ทำๆ หยุดๆ เพื่อให้การทำการงานนั้นลุล่วงไปด้วยดี ซึ่งความเสมอต้นเสมอปลายในการทำสิ่งใดนั้น จะต้องทำควบคู่กับธรรมอื่นๆ อีก คือ ต้องมีฉันทะ หรือ ความเต็มใจ ที่จะทำงานนั้น พร้อมกับให้การเอาใจใส่ในงาน โดยพิจารณา ไตร่ตรองรายละเอียดของงาน เพื่อให้เกิดความเข้าใจอย่างถ่องแท้จนสามารถปฏิบัติงานนั้นให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี

ในทำนองเดียวกัน การจะนำหลักธรรมมาประยุกต์ใช้เพื่ออบรมเลี้ยงดูบุตรธิดา ผู้เป็นแม่ต้องยึดความเสมอต้นเสมอปลายเป็นหลักในการปฏิบัติเพื่อนำไปสู่ความสำเร็จ ดังนี้

- มีความเต็มใจที่จะทำหน้าที่ของแม่ โดยเลี้ยงดูลูกด้วยความรัก ความเมตตา อย่างสม่ำเสมอ (เต็มใจทำอย่างเสมอต้นเสมอปลาย)

- ไม่ย่อท้อต่อความยากลำบาก แม้ไม่ได้หลับไม่ได้นอนยามลูกไม่สบาย ก็ไม่ทอดธุระให้ผู้อื่นทำแทน อดทนดูแลลูกจนกว่าจะหายป่วย (พากเพียรอย่างเสมอต้นเสมอปลาย)

^{๕๒} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, **รวมพระธรรมนิพนธ์พิเศษ**, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๑๐), หน้า ๖๖.

- มีใจจดจ่อเอาใจใส่ในเรื่องทุกข์สุขของลูก ทั้งสุขภาพกาย สุขภาพใจ และการเรียนการศึกษา ตลอดจนให้คำปรึกษา แนะนำ ยามลูกประสบปัญหาต่างๆ (ตั้งใจทำอย่างสม่ำเสมอจนกลายเป็นนิสัย)

- ทำความเข้าใจในตัวลูก ใช้เหตุผลในการพูดคุยกัน โดยใช้ปัญญาเหนืออารมณ์ ฝึกลูกให้รู้จักคิดและรับผิดชอบตัวเอง (เข้าใจทำอย่างสม่ำเสมอจนกลายเป็นนิสัย)

(๓) การให้อภัย หมายถึง การให้ชนิดหนึ่ง แต่เป็นการให้โอกาสแก่ผู้กระทำความผิดได้ชี้แจงและแก้ไขตนเอง แต่ทั้งนี้ ผู้กระทำความผิดต้องมีจิตสำนึกเองว่าสิ่งที่เขาทำนั้นผิด และมีความต้องการที่จะแก้ไขและปรับปรุงตัวเองให้ดีขึ้นด้วย การให้อภัยนี้ ยังเป็นลักษณะของการไม่ถือโทษโกรธ เมื่ออีกฝ่ายหนึ่งได้กระทำความผิดต่อตนไว้ ซึ่งในเรื่องความไม่โกรธนี้ พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ในอภิกษุสสูตรว่า^{๕๓} “บุคคลผู้ไม่โกรธ ฝึกตนแล้ว มีความเป็นอยู่อย่างสม่ำเสมอ หลุดพ้นแล้วเพราะรู้ชอบ สงบ คงที่ จักมีความโกรธแต่ที่ไหนเล่า”

จากความหมายข้างต้น เห็นได้ว่า การให้อภัยมีบทบาทสำคัญมากต่อการให้กำลังใจแก่ผู้ที่เคยหลงผิดไปกระทำในสิ่งที่ไม่ถูกต้อง โดยเฉพาะเด็กในครอบครัวแม่คนเดียวที่มาจากครอบครัวที่พ่อแม่หย่าร้างกัน มักมีแนวโน้มที่จะถูกชักจูงไปในทางที่ผิดได้ง่ายกว่าเด็กที่มาจากครอบครัวปกติ การให้อภัยในกรณีนี้ เบื้องต้นผู้เป็นแม่ต้องระงับความโกรธและเปิดใจรับฟังเหตุผลของเด็ก เพื่อจะได้หาทางแก้ไขและป้องกันไม่ให้เกิดเหตุการณ์นั้นขึ้นอีก ในขณะเดียวกัน ก็ต้องสร้างขวัญกำลังใจให้แก่เด็กโดยเปิดโอกาสให้เขาได้ปรับปรุงแก้ไขตัวเอง จะได้มีความกล้าที่จะเผชิญหน้ากับปัญหาต่างๆ ที่อาจเกิดขึ้นได้ในอนาคต

๒. เจื่อนใจในการประยุกต์หลักธรรมด้านการอบรมเลี้ยงดู มีหลักสำคัญ ๒ ประการ ได้แก่

(๑) หลักความรู้ ความรู้ความเข้าใจในการอบรมเลี้ยงดู ผู้เป็นแม่ส่วนใหญ่ มักจะได้รับมาจากประสบการณ์ที่ตัวเองถูกเลี้ยงดูมาบ้าง จากความเชื่อ และค่านิยมของคนในสังคมบ้าง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในสังคมปัจจุบันที่มีการแข่งขันสูง แม่จำนวนมากได้รับอิทธิพลจากค่านิยมที่ว่า จะต้องมุ่งสอนลูกให้เป็นคนเก่ง โดยละเลยหน้าที่ในการฝึกเด็กให้มีความรับผิดชอบต่อทั้งตนเองและผู้อื่น จึงทำให้เกิดข้อบกพร่องหลายอย่างในตัวเด็กขึ้น ดังเช่น

- ขาดความรอบคอบในการคิดพิจารณา เพราะการแข่งขันมักเน้นเรื่องความเร็ว งานที่ทำด้วยความใจร้อนเพื่อให้เสร็จโดยเร็วนั้นมักเกิดความผิดพลาดไม่สมบูรณ์และล้มเหลวได้

^{๕๓} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๘๘/๒๖๗.

- ไม่ค่อยเกรงใจผู้อื่น เพราะถือว่าตนเป็นเลิศ เป็นเหตุให้เย่อหยิ่ง มองข้ามความสำคัญของบุคคลอื่น ทำให้เกิดความขัดแย้ง ทำลายมิตรภาพได้โดยง่าย
- เป็นคนเห็นแก่ตัว มักเอารัดเอาเปรียบผู้อื่น เพราะมุ่งแต่จะทำตัวให้เด่น
- บกพร่องในด้านจริยธรรม ไม่รู้จักความรับผิดชอบชั่วดี เพราะมุ่งแต่จะแสวงหาผลประโยชน์เฉพาะตัว^{๕๔}

จากข้อบกพร่องข้างต้น เห็นได้ว่า การนำความรู้จากแหล่งต่าง ๆ มาเป็นแนวทางในการอบรมเลี้ยงดูลูกต้องทำด้วยความรอบคอบ คือ ใช้วิจารณญาณพิจารณาว่าหากนำความรู้นั้นมาปฏิบัติ จะมีข้อดีและข้อเสียอย่างไร และต้องดูด้วยว่าเด็กจะมีความพร้อมหรือไม่อย่างไร และด้วยเป้าหมายอันสำคัญ คือ เพื่อพัฒนาเด็กให้เป็นคนที่มีจิตใจดี มีไมตรี มีความอ่อนน้อมถ่อมตัว รู้จักเห็นใจผู้อื่น ในขณะเดียวกัน ก็เป็นคนที่มีความเข้มแข็ง มีความรับผิดชอบ และสามารถพึ่งพาตัวเองได้

(๒) หลักคุณธรรม การส่งเสริมคุณธรรมในครอบครัว นอกจากจะสื่อสารบนฐานแห่งความรัก และความเมตตาแล้ว ยังสามารถให้เด็กปฏิบัติได้เองจากการซึมซับแบบอย่างที่ดีจากผู้เป็นแม่ ซึ่งคุณธรรมที่เป็นแบบอย่างคำสอนที่แม่สามารถถ่ายทอดให้เด็ก ๆ ได้เรียนรู้เป็นอันดับแรก คือ ความกตัญญูกตเวทิตา^{๕๕}

ความกตัญญูกตเวทิตา มาจากคำว่า “ความกตัญญู” แปลว่า ความสำนึกในบุญคุณของผู้อื่นที่เคยทำไว้แก่ตน และคำว่า “กตเวทิตา” แปลว่า การยอมรับบุญคุณของผู้อื่น แล้วตอบแทนบุญคุณของเขา เมื่อรวม ๒ คำนี้เข้าด้วยกัน ก็มีความหมายว่า ความรู้คุณที่ท่านทำแล้วแก่ตนและตอบแทนพระคุณนั้น^{๕๖} ความสำนึกในบุญคุณของผู้อื่นที่เคยทำไว้แก่ตน ตามความหมายของ “ความกตัญญู” นั้น จะต้องเป็นความรู้สำนึกจากจิตใจของตนจริงๆ “ความกตเวทิตา” ซึ่งเป็นเรื่องของการตอบแทนตามที่ตนได้รู้มาแล้วนั้นจึงจะมีขึ้นมาได้ โดยความรู้สำนึกดังกล่าว จะมีลักษณะสำคัญ ๓ ประการ ดังนี้

- มีความสำนึกรับบุญคุณของเขาอยู่ในใจตลอดเวลา
- รู้ด้วยจิตสำนึกของตนว่า ผู้เคยอุปการะตนมาก่อน ต้องการอะไรเป็นสิ่งตอบแทนจากตน

^{๕๔} พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช, คำสอนของพ่อ, หน้า ๑๐๓.

^{๕๕} ธรรมรักษ์ และจิตตวชิระ, สร้างเด็กดี มีคุณธรรม ตามคำสอนของ “พ่อ”, หน้า ๒๕.

^{๕๖} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, รวมพระธรรมนิพนธ์พิเศษ, หน้า ๖๘.

- ต้องรู้ว่า ตนควรจะทำอะไร เพื่อตอบแทนเขาอย่างไร แค่นั้น ก็จะเหมาะสมกับอุปการะที่เขาเคยทำ เคยให้แก่ตน^{๕๗}

จากลักษณะของความสำนึกข้างต้น กล่าวได้ว่า ความกตัญญูกตเวทิตานี้ ยังเป็นคุณธรรมที่สร้างคนให้เป็นคนดี และสามารถป้องกันเขาจากการทำผิดคิดร้ายได้ทั้งหมด เพราะการที่รู้บุญคุณของผู้มีคุณและตั้งใจจะตอบแทนพระคุณนั้น ทำให้เขาต้องระมัดระวังตัวเองไม่ให้ทำการใดๆ ที่จะทำให้ผู้มีพระคุณเดือดร้อนได้ ดังนั้น ในการนำหลักธรรมด้านการอบรมเลี้ยงดูมาประยุกต์ใช้ ผู้เป็นแม่เองจึงควรแสดง “ความกตัญญูกตเวทิตา” ต่อผู้มีพระคุณของตน เพื่อลูกจะได้ซาบซึ้งในคุณงามความดีนี้ และนำไปปฏิบัติได้เอง โดยไม่ต้องพร่ำสอนด้วยคำพูดใดๆ เลย

๓. แนวทางในการประยุกต์หลักธรรมด้านการอบรมเลี้ยงดูเพื่อปลูกฝังจริยธรรมแก่นบุตรธิดาในครอบครัวแม่คนเดียว

จากหลักการ ๓ ประการ คือ การประพฤติตนเป็นแบบอย่าง ความเสมอต้นเสมอปลาย และการให้อภัย และเงื่อนไข ๒ ข้อ คือ หลักความรู้ (ใช้ปัญญา) และหลักคุณธรรม (ความกตัญญูกตเวทิตา) ที่กล่าวไว้ข้างต้น สามารถนำมาเป็นแนวทางการประยุกต์หลักธรรมด้านการอบรมเลี้ยงดูเพื่อปลูกฝังจริยธรรมแก่นบุตรธิดาของครอบครัวแม่คนเดียวได้ ดังนี้

(๑) แสดงความรัก ความเมตตา ด้วยการให้ คือ การบำรุงเลี้ยงให้ลูกของตนได้มีความเป็นอยู่ที่ดีที่เอื้อต่อการมีสุขภาพอนามัยทั้งกายและใจที่สมบูรณ์ พร้อมทั้งยอมเสียสละความสุขส่วนตัว (จาคะ) เพื่อทำหน้าที่ดูแลเลี้ยงดูลูกอย่างใกล้ชิด โดยในยามปกติก็ให้ความรักความอบอุ่น แต่ในยามที่ลูกประสบปัญหา ก็พร้อมจะให้กำลังใจและคำปรึกษาแนะนำ

(๒) ประพฤติเป็นแบบอย่างที่ดีแก่ลูกด้วยการเป็นผู้มีคุณธรรมด้านความกตัญญูกตเวทิตาต่อผู้มีพระคุณ โดยเฉพาะต่อบุพการีของตน อันจะนำมาซึ่งการเป็นคนที่มีความสำรวมระมัดระวังในการกระทำทั้งทางกายและวาจา ไม่ให้ไปเบียดเบียนผู้อื่น (เป็นผู้มีศีล) อีกทั้งมีความซื่อสัตย์ ซื่อตรง (สัจจะ) ต่อหน้าที่การงานและจริงใจต่อบุคคลอื่นทั้งต่อหน้าและลับหลัง

(๓) มีความเสมอต้นเสมอปลายในการอบรมสั่งสอนลูก มีความอ่อนโยน (มัททวะ) ทั้งกิริยาและคำพูด เมื่อต้องการจะสื่อสารกับลูก และในขณะเดียวกันก็พร้อมที่จะรับฟัง เมื่อลูกต้องการแสดงความคิดเห็น ไม่บีบบังคับ (อวิหิงสา) หรือบังคับจิตใจลูกเพื่อให้เขาเชื่อฟัง และทำตามคำสั่งเพียงอย่างเดียว จะทำให้เด็กขาดความเชื่อมั่นในตัวเอง

^{๕๗} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สีรเตโช), กตัญญูกตเวทิตาธรรม ในหนังสือ แม่ผู้มีพระคุณของลูก, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภาและสถาบันหนังสือธรรม), หน้า ๑๑.

(๔) รู้จักระงับข่มใจตัวเอง (ทมะ) มีความอดทน อดกลั้น (ขันติ) ต่อความผิดพลาดของลูก ไม่ถือโกรธ (อภฺโกธะ) พร้อมทั้งให้อภัยลูกเสมอเพื่อเปิดโอกาสให้ลูกได้แก้ไขตัวเอง ในขณะเดียวกันก็ต้องแนะนำลูกให้มีความหนักแน่นในการทำสิ่งที่ถูกต้อง โดยไม่หวั่นไหวต่อถ้อยคำทั้งดีและร้ายใดๆ

สรุป

ปัญหาที่เกิดขึ้นในครอบครัวแม่คนเดียว เป็นตัวบ่งชี้ให้เห็นถึงความบกพร่องในการดำเนินชีวิตของผู้เป็นแม่ ใน ๓ ด้าน ได้แก่ ด้านเศรษฐกิจและการเงิน ด้านความสัมพันธ์กับลูก และด้านการอบรมเลี้ยงดู ดังนั้น การจะปลูกฝังจริยธรรมหรือวิถีการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องแก่บุตรธิดา ตัวแม่เองก็ต้องปรับเปลี่ยนวิถีการดำเนินชีวิตของตน โดยปฏิบัติตามแนวทางการประยุกต์หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาเพื่อการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องใน ๓ ด้านข้างต้น ซึ่งจากการศึกษากลุ่มตัวอย่างของแม่ในครอบครัวแม่คนเดียว ๗ ราย สามารถสรุปบทบาทของแม่คนเดียวต่อการปลูกฝังจริยธรรมแก่บุตรธิดา ด้วยแผนภาพดังต่อไปนี้